

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HUGO MATTHIESSEN

TORV OG
HÆRSTRÆDE

STUDIER I DANMARKS BYER

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
M D C C C C X X I I

HUGO MATTHIESSEN

BØDDEL OG GALGEFUGL. Et kulturhistorisk Forsøg. 1910.

FREDERICIA. 1650—1760. Studier og Omrids. 1911.

NATTEN. Studier i gammelt Byliv. 1914.

GAMLE GADER. Studier i Navnenes Kulturhistorie. 1917.

DE KAGSTRØGNE. Et Blad af Prostitutions Historie i Danmark. 1919.

NÆRVÆRENDE BOG:

Copyright 1922 by

Gyldendanske Boghandel, Nordisk Forlag,
Copenhagen.

Oplag: 1000 Eksemplarer.

HUGO MATTHIESSEN

TORV OG HÆRSTRÆDE

STUDIER I DANMARKS BYER

GYLDENDALSKE BOGHANDEL - NORDISK
FORLAG - KJØBENHAVN - KRISTIANIA
LONDON - BERLIN - MDCCCCXXII

Direktionen for Carlsbergfondet, samt den grevelige
Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, som har under-
støttet mine Studier, bringer jeg herved min ærbødigste Tak.

København, Marts 1922.

HUGO MATTHIESSEN

GYLDENDALS FORLAGSTRYKKERI
KJØBENHAVN

INDHOLD

	Side
KAPITEL I. TRÆK AF TORVELIVET	7
<p>Torvets Betydning. Torvefred. Vedtægter. Smaafolks Torv. Torvetegn: Visk, Skjold, Fane. Klokkeringning. Kamp mod Høkere, Forprangere og Mellemandlere. Udløb forbudt. Rette Torvesteder. Kontrol med Slagtere og Bagere. Takster og Kornpriser. Presning af Pris. Udsigt over Bogens Emne. Livets Slid paa de gamle Byer.</p>	
KAPITEL II. AD KONGENS HÆRSTRÆDE	20
<p>Hærstræde og Adelgade er Dele af samme Traad. Deres Rolle for Byplanerne. Studiet af gamle Veje. Torvet fødes paa Adelgade. Middelalderlige Torvedage purrer Borgerskabet ud Mand af Hus. Algade-torvene. Eksempler fra gamle Stæder: Roskilde, Ribe, Slagelse, Randers, Næstved, Horsens. Trekanttorv i Vejkløft: Æbeltoft. Mariager, Sønderborg, Aabenraa, Lund, Ringsted m. m. Torve i Algade-Udvidelse. Forholdene i Viborg og Odense.</p>	
KAPITEL III. TORVETS TRIUMFTOG	43
<p>Valdemarstidens Nyanlæg af Købstæder set paa europæisk Baggrund. Torvets førende Stilling i 13. Aarh.'s Bytyper. Torveanlæg som Kærne for nye Købinger i Tilknytning til ældre Bysamfund: København og Havn, Kalundborg ved Hærvig, St. Clemens-Staden i Aarhus, Holbæk og Labæk, Saksøbing og Sakstorp, Haderslev og Gl. Haderslev, Grenaa og Gl. Grenaa, Køge og Gl. Køge. Torve- og Bondebyer smelter sammen. Nyanlæggenes Torvetyper.</p>	
KAPITEL IV. DET VOKSENDE TRYK	71
<p>Torvet snævrer ind. Torv og Kirke. Boderne i Skellet mellem Torv og Kirkegaard. Torvekors og Torvetegn. Torvestene. Bænke og Skamler. Skranker og Boder. Raadhuse. Vejerboder. Maal og Vægt. Tingplads. Henrettelse og Straffuldbyrdelse. Byens Kag. Galgen. Træhest, Gæbestok og Halsjærn. Bøddelens Rolle paa Torvet. Skarnophobning og Renholdelse.</p>	
KAPITEL V. BYKÆRNEN BRISTER	100
<p>Trykket om Torv og Hærstræde vokser mod Middelalderens Slutning, skønt Byernes Rammer var rummelige nok for Aarhundreders Udvikling. Det gamle Bybillede, Bebyggelsens ujævne Fordeling. Den katolske Kirke baandlægger store Arealer. Smaatorve: Fiske-, Heste-, Gaase- og Skidentorve. Reformationen sprænger voldsomt det middelalderlige Bylegeme. Torve opstaar i Mængde paa Tomterne af Kirker og Klostre. Torvepladserne vokser, Torvelivet tager af. Torvene fortrænger fuldstændigt de døde. Slutning og Oversigt.</p>	
KILDER OG BEVISSTEDER	125
KØBSTAD-REGISTER	147

FØRSTE KAPITEL

Træk af Torvelivet.

„Fremdeles stadfæste vi, at af Ottesangs Klokke og til Højmesses Ende skal bevares Fred uvoldelig paa Torvet.“

Roskilde Stadsret.

INTET Steds i Staden bankede Livet stærkere end her, i Fare og Fest, under dagligt Handelssamkvem og Aarsmarkedernes Stimlen, altid var Torvet Brændpunkt i Byen. Drøned Stormklokkens Malm over Gyder og Gaarde raabende om Hjælp med rasende Knebel, naar Ildens røde Fjæs stak ud af et Tag eller Fjender og Voldsmænd truede Samfundets Fred, var det mod Stadens Torv at Borgerne uvilkaarligt styrede deres Fjed med Redskaber, Vaaben og Værge. Straalende Forsamlinger, Hyldinger, Retterting og festlige Skuespil med Pomp og Pral. Bloddømmenes rystende Gru, Ridderspil, Mynstringer og Møder af forskellig Art gled mellem Aar og Dag som en Billedrække, flimrende af Farver, over Torvets aabne Plads. I Sorg og Glæde, Hverdag og Højtid, gik Borgerlivets Bølger stærkest her, hvor hver mindste Skælven i Byens Krop var at spore, hvor Blodet voldsomt strømmede sammen, og alt hvad der rørte sig inden Stadens Planker, lynsnart forplantedes ad usynlige Nerver. Vil man søge at gribe til Bunds i Byen for at vinde Klarhed over dens Tilblivelse, Fremvækst og indre Forskydninger gennem Tiderne, maa man derfor først og fremmest samle Studierne tæt omkring Stadens *Akseltorv*, — dør alene hører man Byens Hjærte banke.

Omhyggeligt omgærdede de middelalderlige Stadsretter Torvet med en Række Bestemmelser, tilsigtende Opretholdelsen

af en særlig *Fred*; hver Voldsdaad, som forøvedes under Handelsstævnet, krævede særlig *Bod*, og med fuld *Føje* søgte man at værne *Torvets Ukrænkelighed* i klar Forstaaelse af, at Torveretten var Byprivilegiernes Krone, Indbegrebet af alle de Retigheder, som betingede Stadens økonomiske Eksistens.¹⁾

Ensomt ragende op rejste Byen sig som en Eg, kun spændende over en snæver Plet, men i Kraft af sine stærke, vidt forgrenede Rødder sugende Næring til sig milevidt fra det omgivende Land, idet Bønderne i et bredt Bælte udenom hver Købstad — frivilligt eller tvungne dertil af et Kongebud²⁾ — søgte ind til dens Akseltorv for dør at afhænde Jordernes Afgrøde og forsyne sig med Købmandsbodernes Kramgods; al Handel skulde samles i Staden, paa Torvet mødtes Land og By for at bytte Varer, én à to Gange ugentlig gentoges dette Stævne, Uge for Uge, Aar for Aar, bragte det — regelmæssigt som Hjærtets Slag — Blodomløbet i Gang, holdende Livet oppe i Byens kunstige Organisme.

Oprindelig havde Hensynet til Borgernes Omsætning og Forsyning med Raastoffer til Boder og Værksteder gjort den middelalderlige Torvedag til et Opbud af hele Stadens produktive Kraft, men efterhaanden som Byen voksede og ad andre Veje underbyggede sin Økonomi, traadte Madspørgsmaalet stærkere frem, jo kraftigere Befolkningstætheden blev indenfor Murene. I samme Grad som Raabet om billig og tilstrækkelig Mad til de mange Munde skærpedes fra Middelalderens Slutning, steg Kravene om en strengere afmærket, skarpere kontrolleret Salgsplads. Svigtende Samfundsfølelse og kras Egoisme, som hensynsløst skrabede ind til den enkelte, fremkaldte i de voksende Stæder Forhold, som nødvendiggjorde Øvrighedens Indgriben for at gøre Vilkaarene nogenlunde lige i Kampen for det daglige Brød. Rivende til sig med Klørne tog Griskhed og Havesyge fast Stade paa Torvet, og under Bestræbelserne for atter at trænge disse ubudne Gæster bort udformede Øvrigheden fra Middelalderens sidste Aarhundreder et fastsluttet System af *Torvevedtægter*, Frugterne af Erfaring, Skarpsindighed og Menneskekundskab, Regler som over hele

Evropa og flere Aarhundreder igennem stod ved Magt; thi ensartet og fast som støbt i Malm trodsede Torvereglementerne de skiftende Tider, og de Forskrifter, Øvrigheden herhjemme udstedte i 16. Aarhundrede, er Børn af samme Tankegang og svarer Træk for Træk til dem, der et eller flere Hundredaar før nævnes i Brug i de større Kulturlande. —

Da det middelalderlige Torv var af Vigtighed for Haandværkernes Raastof-Forsyning, søgte man — i Harmoni med den Broderskabsaand, som gennemsyrede Lav og Gilder — at hindre Lavsbroder i at opnaa Fordele fremfor Fagfællerne. Gammel Skik foreskrev saaledes i flere franske Byer, at naar en Borger paa Torvet gjorde et godt Indkøb i større Stil, kunde hver Medborger kræve Andel deri for samme Pris³⁾, en Tradition der lige til vor Tid har levet i Arras,⁴⁾ og i Traad hermed kunde andet Steds hver Borger forlange en Skæppe overladt for samme Betaling, Køberen af et Læs Korn selv havde givet Bonden.⁵⁾ Hver Smed, som paa *Ystad* Torv eller Gade opkøbte Kul, skulde — ifølge Skraaen 1496 — indrømme sin Lavsbroder en Tønde eller mere til Indkøbspris, om han bad derom,⁶⁾ og bag denne Bestemmelse lyser Tanken om Borgernes Ligeret til Andel i de torveførte Varer, en sund Billighedssans, som krævede Smaafolks Ret respekteret, saaledes at de ikke udelukkedes af bedre stillede Medborgere, hvis tungere Pung satte dem i Stand til at købe op i større Partier.

I *Helsingør* forbød man 1601 Indkøb af mere end 2 Ol Sild hos Fiskerne, paa det fattige Folk inden 10 slet ogsaa kunde faa for 1 Sk. eller 2,⁷⁾ 1628 indskærpedes det, at ingen maatte gøre Masseindkøb af Sild og anden Fisk uden at lade Borger-skabet efter Ønske faa $\frac{1}{2}$ eller hel Tønde til hver Husholdning;⁸⁾ og lignende Vedtægter genfindes rundt om. Ingen, som havde Lofterne fulde af Korn, maatte — som det o. 1540 hed i *Ribe* — købe mere paa Gaden inden Paaske, „førend den fattige Almue og Fisker haver faaet sin Bjering ved 10 Marks Brøde.“⁹⁾

Øm over Smaafolks Ret var det gamle Bystyre, Retsind og sund Sans prægede dets Foranstaltninger, og ud fra de bedste

Motiver bekæmpede man med stor Voldsomhed den Stime af Mellemlhandlere, som paa alle mulige Maader søgte at oppuge Varer til videre Forprang og højere Pris.¹⁰⁾

Overalt fik Borgerne Forkøbsret; først naar deres Appetit saa nogenlunde var stillet, slap man udenbys Folk og Mellemlhandlere løs; thi før Kl. 10 eller 11 maatte disse ej købe ind til Skade for skatteydende Borgere, ja for en Sikkerheds Skyld forment man dem sine Steder overhovedet „at sidde, staa eller gaa“ blandt Bønderne paa Torvet, saa længe „*Visken*“ var udhængt.¹¹⁾

1422 befaledes det, at der i *København* hver Torvedag skulde udstikkes „*et Tegn*“, der forkyndte, at inden Kl. 10 maatte kun bofaste Bymænd og Borgere handle,¹²⁾ og dette Tegn var muligvis den i Mellemeuropa brugte *Straavisk*, udstukken paa en Stang fra Raadhus eller Kag;¹³⁾ thi i alle Tilfælde brugtes dette Signal i *Husum*, hvor ingen Gæst maatte købe, før Fogeden Kl. 11 tog *Visken* ind.¹⁴⁾

I Tyskland traadte et *Skjold* til Tider i dennes Sted,¹⁵⁾ og hyppigt brugt var bølgende *Torvefaner*, stundom røde Flag, stundom pompøse Duge, bemalede med Byens Vaaben og tilmed af og til forlenede med Asylret, saaledes at flygtende Forbrydere fandt Frelse under de vajende Flige.¹⁶⁾

Har slige Faner smeldet i Blæsten over vore hjemlige Akseltorve, maa de dog tidligt være gaaet af Brug; thi da de 1668 indførtes i *København* som Tegn for Høkerne, mødtes denne fra Tyskland indførte Skik med adskillig Uvilje.¹⁷⁾

Lydeligt for alle kunde Høkernes Time indvarsles ved *Ringning* med en Klokke — i Lybæk fandtes saaledes en „*Høkerklokke*“¹⁸⁾ — men ofte var det vel den samme, som ved Morgengry aabnede Torvet, der atter nogle Timer senere løftede sin Røst for at give Mellemlhandlernes Flok Adgang til Handelen,¹⁹⁾ — og endnu i Frederik VI's Dage gav Vægteren paa Gl. Torv i *København* med sin Klokke Signal, naar Spækhøkernes vægtige Korps kunde aabne Angrebet paa Bøndervognene.²⁰⁾

Naar Visk og Fane forsvandt, slog Høkernes Sværm sum-

mende ned over Bønderne for billigst muligt at afkøbe dem Kærrernes Restbeholdning af Lam, Gæs, Høns, Fedevarer, Grønsager og Frugt, som med Fordel kunde udhøkres i mindre Partier. Man kunde nemlig ikke lukke Øjnene for den Kendsgerning, at ogsaa Smaahandelen havde sin Opgave blandt Fattigfolk, der levende fra Haand i Mund ikke kunde gøre Torve-

Fig. 1. Torvedag i Lybæk. Udsnit af et Stik ca. 1580.

indkøb paa længere Sigt, ja selv mangan Borgermand kunde foretrække at „unde en fattig Borger og Borgerske et Par Skilling“ for Besværet med selv eller gennem sit Tyende „at oppasse paa Torvet.“⁽²¹⁾

Først gennem svær Strid opnaaede „Hogerskerne“ — de fleste af disse Torvesiddere var nemlig Kvinder — Ret til at eksistere, men Byens Øvrighed, som skarpt saa dem paa Fingrene, søgte dog stadig at beskære deres Raaderum og Rettigheder paa alle Kanter. 1542 vedtoges saaledes i Aalborg, at der

kun maatte være 8 „Hogersker“ i alt, og da deres Sværm truende voksede i *Slesvig By*, nedsattes Antallet resolut til 20.²²⁾ I *Aalborg* anvistes der dem bestemte Stader, hver skulde fra to Skamler à 2 Alens Længde „holde deres Marked“ med ret Vægt og Maal 3 Gange om Ugen mod en Afgift paa 12 Sk. Kvartalet, samt selv at sørge for Stadernes Rengørelse hver Lørdag, og med dette Reglement i Ryggen har de smaa Torvesiddere muligvis følt sig altfor sikre i Sadlen; thi 1546 fortrængte man dem helt fra Torvet og henviste dem til Handel fra deres Huse. 1549 erobrede de dog delvis deres Ret tilbage, og siden hen optræder de driftige Smaafolk atter som faste Stadehavere med fri Gang mellem Skamlerne og hyggeligt ordnede ind i Række — „langs Norden om Galgen“.²³⁾

I en fed Torveby som *Aalborg* kunde disse Mellemandlere bedre faa Albuering end i en udpræget Havneby som *Helsingør* med magert Opland og faa Tilførsler, hvor Høkerne maatte kæmpe fortvivlet for at holde sig oven Vand.²⁴⁾ Intet Steds i Riget var Torvekaarene ringere, intet Steds drøftedes denne Sag med mere Lidenskab, og Gang paa Gang søgte Byens Raad ved skarpe Reglementer at bringe Orden til Veje.

1569 klagede Menigmand højt over „de Kvinder i *Helsingør*, som man kalder Hugisker og andre saadanne, som om Torvedage rive alle Varer, hvis fal kommer, af Bøndervognene“ og straks giver, hvad Bønderne begærer, hvorved de „alting paa det dyreste forhøje, menige Indbyggere til Besværing.“ Byens Raad nedsatte da et Nævn til at granske i Sagen, og Følgen blev, at man forbød disse Kvindfolk om Torvedagen at nærme sig Bøndernes Vogne under Straf i Halsjærn og Kælder.²⁵⁾ Andre Dage fik de Lov at handle til skellig Pris, men trods alt fremturede Sælgekonerne vedblivende i deres Forprang, voldsomt foer de frem, flaaende Varerne af Bøndernes Kærrer, opsnappende alt for Næsen af Godtfolk og udhøkrende Byttet til dyrere Priser. Forgæves ramtes de af høje Bøder og Varernes Fortabelse;²⁶⁾ hvert Øjeblik maatte Øvrigheden gribe ind, snart for at hindre deres Slakteri, snart for at sætte en Stopper for Strejftog Oplandet rundt.²⁷⁾ Kun 1 Lam undte man dem Ret til

daglig at sønderhugge, og — foranlediget af „den Bulder og Ulempe“, de driftige Koner forarsagede, naar de Helligdags Eftermiddage slog Lejr paa Torvet med Æbler, Pærer og Nødder — gav Byfogeden 1579 Ordre til at fordrive dem og fratage dem deres Varer.²⁸⁾ Trods al Forfølgelse beholdt Høkerne dog Valpladsen; thi naar man 1589 formentede dem at sælge Tørfisk og Smaagods paa Gaden, var det kun for at tøjre dem til Torvet og tvinge dem til dør at leje sig Boder.²⁹⁾

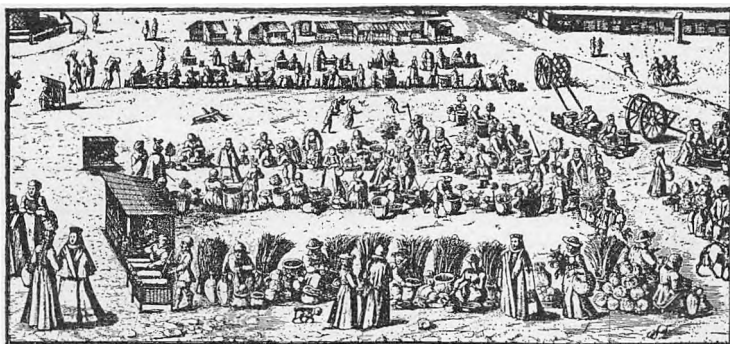

Fig. 2. Smaahandlende paa Nyrnbergs Torv 1599 Udsnit af Stik af Lorenz Strauch.

Gik Bølgerne knap saa højt i andre Byer, var man dog ogsaa dør paa Post mod Forrangernes Hob; Køge paalagde saaledes 1639 Vægttere og Bysvende at passe paa, at Høkerne ej var paa Spil før 9 Morgen, „paa det og Skatteborgerne kan bekomme til deres Husholdning.“³⁰⁾

Udsat for alskens Genvordigheder søgte de Smaahandlende i København 1572 at vinde i Vejret ved med „Smørstingernes“ mere udsøgte Skare i Spidsen at faa stablet et formeligt Lav paa Benene; denne ærgerrige Plan brast dog som en Sæbeboble, og her som i andre Byer saa man skarpt efter, at Høkerne ej gav sig til at opkøbe, før 10 var slagen, — „paa det Borgerne og Indbyggerne med saadant ulovligt Vinkelkøb ikke yderligere skulle udhøkre hverandre, men at enhver, som skatter og skylder til Kongen og Byen, maa nyde det første Køb.“³¹⁾

Gav Øvrigheden end paa mange Punkter efter for Mellemandernes Tryk, var der dog ét, hvor man satte haardt mod haardt i instinktiv Forstaaelse af, at der her lettelig kunde rokkes ved en af de Hovedpiller, som fra Arilds Tid bar hele Købstadens Eksistens. I Byen skulde al Handel koncentreres, alt Købmandsskab burde være i Borgernes Haand, og ingen maatte udenfor Stadens Porte drive Køb og Salg, stort eller smaat. Forprang og Vareopkøb udenfor Byen taaltes ikke, alle var klare over, at der her rejste sig et Spøgelse, man af al Magt maatte nedmane, og de mange Forbud som — By for By, Aar for Aar, — udgik mod Uvæsenet, vidner om, hvor besværligt det var at holde Justits paa dette Omraade.

Som Raager trak Forprangernes Sværm viden om over Oplandet, fralokkende Bønderne de Produkter, Torvet ventede paa, og naar Landboernes Vogne, fyldte med Varer, nærmede sig Staden, mødtes de langt ude foran Portene af købeivrige Flokke, som forflygtigede Torvets Eneret ved at handle, længe før dets Tærskel var naaet. Dette „Udløb“ var fra Middelalderens Dage strengelig forbudt, idet al Handel kun maatte foregaa inden Portene; atter og atter gentoges dette Bud, og Overtræderne ramtes omgaaende af Varernes Fortabelse, Halsjærn og anden Straf. Baade Mellemandlere og Borgere, der købte til eget Forbrug, delte her Skæbne.³²⁾

I Ro og Mag skulde Bøndernes Kærrer kunne nærme sig Byportene, ingen maatte — som det 1631 hed i *Vejle* — „holde sig hemmeligen til nogen Folk at gøre Køb paa nogen Ting, før end det kommer inden Porten“,³³⁾ og i lige Maade forbød man i *Aalborg* Godtfolk at „tinge uden Porte og gange saa inden Portene i Byen og købe det“.³⁴⁾ End mere formasteligt var det naturligvis at gaa „ved Siden af Vognen og holde fast deri med Hænderne“, for saaledes at sikre sig det første Bud, naar Hjulene rullede ind gennem Hvælvingen.³⁵⁾

Bysvende, Vægttere og dertil udsete Mænd med Kæppe i Hænderne³⁶⁾ maatte aarle vagte i Portenes Gab, gribende de altfor frække Opkøbere og ivrigt drivende paa Bønderne for at faa dem videre ad Torvet til frelst gennem den Bande, som bag

Gabestokkene spejdede som Rovdyr efter Bytte. For de sindige Bondemænd kunde Torvegaden være trang nok; thi fra Arilds Tid maatte Borgeren købe „for sin egen Dør uden Forprang“²⁷⁾ og takket være denne Skik kunde det vel mangen Gang hænde, at Salget ad Adelgade var gaaet saa strygende, at kun vragede Rester hoppede drillende om i halv-

Fig. 3. Amagerbønder paa Københavns Nytorv i 17. Aarh. Efter Resen.

tomme Kærrer, naar disse endelig rumlede op over Torvets Brosten.

Naar *Malmø* søgte at samle al Handel paa sit 1534 indrettede Stortorv, voldte det meget Bryderi, selvom Torvets nærmeste Naboer — Folk blandt hvilke flere efter Modpartens Ord havde „vel tre Mænds Brug og Handel“ — ivrigt støttede disse Bestræbelser; thi Østergades Beboere lod sig ikke trænge i Skygge, da Bønderne først naaede deres Dør, købte de naturligvis først, og naar man vilde hindre dem heri, skreg de op og truede med at forlade Staden. 1609 afgjordes Striden til Fordel for Torvet, idet det strengt forbødes at

købe af Bønderne, før disse kom „paa rette Akseltorv, som det tilforordnet er, og inden de 4 Hjørnestene, som Torvet findes med at være indstenet“, — men trodsende alle Forbud fortsatte Beboerne indenfor Portene at udnytte Beliggenheden og gøre Bonden de første Bud.³⁸⁾

Da Tilførslerne var saa ringe i *Helsingør*, at Borgerne tilmed søgte Akseltorv i Genbobyen hinsides Sundet, maatte det være dobbelt magtpaaliggende at tvinge Bønderne til Torvestederne forat fremme en nogenlunde ligelig Fordeling af de tilførte Varer. Med Fynd og Klem, Bøder og Halsjærn indskærpedes dette da ogsaa Aar for Aar,³⁹⁾ og kun fattige Koner med mange Børn tillod man at købe lidt til eget Forbrug af Bøndervognene, inden disse naaede Halsjærnene, som truende slog Kreds om den privilegerede Salgsplads.⁴⁰⁾

Ransagende løb Raadets Blik langs Slagter- og Bagerboder, og jo større Byen var, des skarpere Kontrol; thi naar Paris' Slagtere næsten den hele Dag lod Kærter brænde i Boderne, fordi Lysenes Skin forlenede selv fordærvet Kød med et Skær af Friskhed, skred Øvrigheden ind,⁴¹⁾ det samme Kød maatte kun 2 Dage fremlægges paa Bænkene,⁴²⁾ hvor Tyrekød falbødes, skulde der vaje et rødt Flag,⁴³⁾ samme Tegn forkyndte, hvor billigt Kød var at faa,⁴⁴⁾ og en rød Dug tilkendegav i Kampen, at Fiskebløderne førte andre end skaanske Sild.⁴⁵⁾

Redelighed skulde raade paa Stadens Torv, hvor falske Varer brændtes i Baal, urette Maal kom paa Kagen i Selskab med de Syndere, som tilstræbte uretfærdig Vinding. Sygt Kød maatte ikke sælges, magert tilkom det Slagterne selv at æde,⁴⁶⁾ og i *Helsingør* var det dem forment at stikke en fed Bid til Side til Slægt og Venner eller Smugsalg til Aagerpris.⁴⁷⁾ Aabenlyst skulde alt udhugges paa Torvet, Salg til fremmede straffedes strengt,⁴⁸⁾ og hvo, som indmængede „sultid og mauert“ Kød blandt godt, var en Meneder at regne.⁴⁹⁾ Hver Torvekøber skulde bære Kødet „aabenlyst til Syne“, og Varernes Fortabelse var foruden anden Straf den Synder vis, som lønligt stak det „under Kaabe eller Kjortel i Skjul.“⁵⁰⁾

Torvetvangen muliggjorde et virksomt Tilsyn med Lavsmæ-

strene, først og fremmest Slagtere og Bagere, og naar disse troppede op i Rad, kunde man des bedre „se og erfare, hvilke der lade bage bedst og ustraffeligst Brød“, ⁵¹⁾ ja de gamle Stadsretter drog Straf ned over Bagerne, hvis disse en hel Dag ikke havde Brød paa deres Bænke. ⁵²⁾ Disse Bestemmelser stod stadig i Kraft, ⁵³⁾ og svigtede Brødforsyningen, aabnede man Porten for udenbys Konkurrence, et Middel som aldrig forfejlede sin Virkning. Ogsaa Slagtere og Skomagere kom paa denne Maade

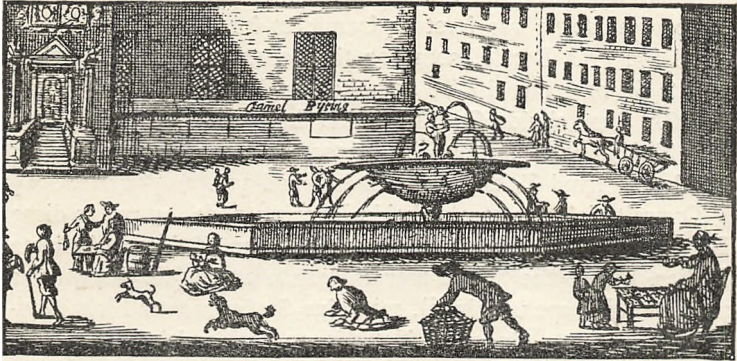

Fig. 4. Sælgekoner ved Springvandet paa Gammeltorv i København i 17. Aarh.
Efter Resen.

i Klemme, ⁵⁴⁾ naar de nægtede at bøje sig for de *Takster*, hvorved man søgte at værne Forbrugerne mod Flaaning, Priserne, som sattes af Raadmænd og udsete Borgere og opsloges paa Raadhusets Dør, voldte naturligvis stærk Brydning, og i Brændingen af modstridende Interesser var det Øvrighedens Sag støt at holde Billighedens og den sunde Fornufts Kurs.

Et middelalderligt Tilløb til Maximalpris paa Brød strandede, fordi „Aarstid og Høst ikke afhænger af Mennesker, men af Gud,“ og overalt sejrede derfor det Princip at gøre *Prisen fast, Vægten glidende*, saaledes at Høsten hvert Aar toges til Udgangspunkt. ⁵⁵⁾ Ve hver Bager, som kneb paa Vægten og fremturede i Uredelighed, Kag og legemlig Pine var ham vis ⁵⁶⁾, og Godtfolk skulde nok vaage over, at Brødet vejede, hvad det burde.

Misvækst mindedes længe, sjældne Torvepriser, baade høje og lave, indhuggedes ofte til Amindelse i Kirke eller Raadhus, og paa Brønden i en lille, tysk By ses saaledes en hel Prisliste over Fødevarer 1543.⁵⁷⁾ Over Døren paa Jens Andersen Belde-naks Gaard i *Odense* stod at læse, at 1504 kostede 1 Td. Byg 3 Sk. 1505 4 Sk.,⁵⁸⁾ og en af Apostelfigurerne over Koret i Frue Kirke i *Aalborg* bar i Hænderne en Bog, hvori var malet „Anno 1623 var der dyr Tid i Landet, at en Skieppe Rug kostede 3 M. og en Skieppe Byg 24 Sk.“⁵⁹⁾

Torvetaksterne var først og fremmest for Byens Børn; mod den liden graa Bonde, som aag til Staden, gjorde man fælles Front; thi naar man i *Ribe* satte højeste Indkøbspris paa Havre til 2 Sk. Skp., skulde Godtfolk holde Tand for Tunge, at Bonden ikke fik Nys herom,⁶⁰⁾ og i *Helsingør* var det forbudt at røbe for Bønderne, hvad Taksten paa Lammekød var.⁶¹⁾

Overalt gjaldt det om at holde Priserne nede, og under disse Bestræbelser greb man i Udlandet stundom til de mærkeligste Midler. Ikke alene forbød man Sælgeren at gaa, før Torvet var slut eller Varerne udsolgt⁶²⁾, men sine Steder maatte Fiskehand-lerne ikke sætte sig, uden Hat, Kappe og Handsker skulde de i Timevis staa ved Bænkene, indtil Træthed, Hede eller Kulde tvang dem til at sætte Priserne ned.⁶³⁾

Fra alle Kanter ser man saaledes Nerverne i Byens materielle Liv trække sammen om Torvet.

Som en graadig Bug opslugte det i første Omgang al Næring, som førtes til Staden, og regelmæssigt som Tidevandets Ebbe og Flod svulmede Torvelivet ad Adelgaderne, sivende fra Torvet ud i alle Slipper og Stræder, stigende og faldende, — atter og atter det samme. Torvet, som i klassisk Oldtid saa domine-rende havde bestemt Byernes Grundplan, maatte i Løbet af Middelalderen saa at sige fødes paany i Færdselsstriben fra de store Landeveje, famle sig Fod for Fod frem i Gadernes for-viklede Spind, lidt efter lidt tagende fastere Form, indtil den Stund oprandt, da det klart og myndigt dannede Kærne i en Række af det 12. og 13. Aarhundredes Købstadanlæg, sam-

lende alle Vejene om sig; thi i Byens Krop hører *Torv* og *Hærstræde* sammen som Hjærte og Arterier, det varme Blodumløb, hvis Puls hidsigt eller slapt, roligt eller springende afmærker Livets Gang.

Dette Kredsløb trak langsomt sin Fure i Bylegemet, Slid og Aflejring, Udvidelse og Indsnævring, Forkalkning og Forstening gnavede stiltfærdigt paa Gaders og Huses haarde Stof, gradvis slibende Staden til efter bestemte Love, og Maalet for mine Studier er *ikke Torvelivet selv, men dets Spor*, Livets Slid paa vore gamle Byer, — disse mærkelige Billedbøger, hvor hver Gadelinje er som et Blad, fyldt med Skriftræk fra svundne Dage. —

ANDET KAPITEL

Ad Kongens Hærstræde.

Randers Borgerne faar 1462 Jord at lægge
— „til Kongens fri Hærstræde og Gade til
Hjælp at holde deres Marked og Torv paa“.¹⁾

Nøglen til Forstaaelsen af vore gamle Byers flygtigt set stundom planløse og forvirrede Opbygning maa søges i *Adel- eller Algaderne*, disse ældgamle Trafikstrøg, som trækker de bærende Linjer i Bybilledet op, *Landevejsgaderne*, langs hvis Sider den ældste og vægtigste Del af Bebyggelsen samlede sig; thi i de middelalderlige *Kongens Hærstræder* — *viæ regis, viæ regales* — sad de kædede ind som Led, der fra én Port førte Vejførdseleu ind gennem Bylegemet for atter at give Slip paa den, naar den modsatte Byport var passeret.

Stundom er en Købstad gennemkløvet af én enkelt, til andre Tider af flere sammenløbende Hærstræder, men baade i dette Tilfælde og i hint er det dog disse Landevejsgader, som bygger Grundplanen op, og først og fremmest deres Karakter og Ejendommelighed maa derfor tages i Betragtning under Vurderingen af en Købstads topografiske Udformning.

Søger man nu gennem Studiet af vore middelalderlige Stæder at arbejde sig frem til en paa videnskabelig Bund grundet Forstaaelse af disses rent ydre Bygning, maa *Adelgaderne* afgjort blive Hovedkilden, og vil man — hvad jeg i denne Bog har sat som Maal — ud fra topografiske Synspunkter stræbe efter at klarlægge og underbygge en samlet Opfattelse af Torvets Rolle og Betydning, maa man til en Begyndelse følge de gamle Hærstræders Vej gennem Staden og efterspore, hvor-

ledes Grundplanen naturligt og harmonisk som en Blomst vikler sig ud af deres Svøb.

De fattige Smuler af svundne Dages Købstadidyl, en naadig Skæbne hist og her har skaanet under det store Sammenbrud, gemmer sig som oftest stilfærdigt bort i upaaagtede Krinkelkroge, hvor tætpakket, tjæret Bindingsværk — lig en kroget Olding paa Krykker — luder over Stolperne med fremskudte Stokværk. I Bunden af den halvmørke Gyde, som indsnævres af Husrækkerne, pipler der kanhænde en Smule Grønt, født til Fattigmandskaar i den sure Stenbro, og Draaberne drypper fra Tagskægget tikkende langsomt og tungt — som et Ur, der truer med at gaa i Staa.

I disse tyste Stræder, hvor Lyset flimrer sløret i den fugtmætte Luft, drømmer Stemningen fra Fortidens By lagret hen som gylden Vin i en afsides Krog, medens Livet uroligt larmer videre i andre Dele af Staden. Tilsyneladende kunde det her se ud, somom Arven fra gamle Dage helt og spørløst var gaaet tabt; thi saa at sige alle Vegne er det netop de gamle Hovedgader, som i Husrækker, Brolægning og ydre Tilsnit i det hele kraftigst er afslebne af Nutidslivet, ganske simpelt fordi Handel og Trafik — nu som fordem — rører sig stærkest paa samme Strøg. I en desværre uheldig, skønhedsforladt Byggeperiode er Størstedelen af de nuværende Façader blevne til paa Ruinerne af det gamle, men takket være den hurtigt voksende Grundværdi har økonomiske Hensyn hindret indgribende Gade-regulering, saaledes at Adelgaderne — al Modernisering til Trods — endnu den Dag i Dag er bestemt af disse bløde, let svungne eller kraftigt knækkede Linjer, som ikke alene giver Karakter og Skønhed, men tillige bevarer en Førstehandskilde for Forstaaelsen af Byplanens Ejendommelighed.

Trods Iklædning af Asfalt, Spejlglas og Glødelamper er det de samme aarhundredgamle Kongens Hærstræder, som baner sig Vej gennem Hjærtet af Byen — dragne i fjerne Tider af Kærrehjulenes Spor i Flugt med de furede Landeveje, som stormslagne stred sig fra By til By, knyttende Riget sammen i deres Traade. (Fig. 5).

Et fortjenstfuldt Arbejde er i den 11. Time sat ind paa Opsporingen af Minderne om dette Fortidens Vejnet, et Studium som desværre i mange Maader kommer for silde, glemte, tilintetgjorte og ødelagte som de gamle Adelveje er over store Dele af Landet.²⁾ I Jyllands Indre sidder Vejene dog forholdsvis fast, Rækker af Oldtidens Gravhøje ledsager dem over Vidderne, lynggroede og sorte kupler de sig med runde Rygge over Bakkekammene, skarpt klippede mod den lysende Luft som Skyggerids af en Karavane, og tætte Grupper af Høje viser, hvor Færdselen sagtnede i Fart ved Vadesteder over Bække og Aaløb.³⁾

Ligesom Nutiden endnu paa mangan Strækning bruger Veje, som trofast klynger sig til Sporene af de gamle, tog Middelalderen og de følgende Aarhundreder sikkert i stort Omfang Oldtidsfolkenes Vejnet i Arv. Hvor Færdselen derimod har sluppet de gamle Linjer, vil Sporene i de fleste Tilfælde forlængst være forsvundne. Sine Steder glattede Sandflugtens bløde Fingre dem omhyggeligt ud, i frodige Egne ryddede Jordernes Dyrkning de sidste, svage Antydninger, og kun hist og her — f. Eks. i Nyerup Hegn og mellem Midtsjællands store Skove om Skjoldenæsholm — gemmer der sig endnu Rester af ærværdige, stenbrolagte Veje, frelste fra Undergang bag Underskovens skærmende Løv. Milevidt over Jyllands Heder, hvis øde Omraade nu Aar for Aar med rivende Hast snævrer ind, slæber Rækker af udslidte Hjulspor sig i Hundredevis Side om Side. Som malende Skrift i det hvide Sand drager de bort over lyngklædte Flader og Bakkeaae, og paa andre Kanter af Landet vil man til Tider over en grønnende Ager i Kornets Farvnuance eller mindre Tæthed kunne skimte Flugten af en længst forladt Vej spøgelseagtigt trække sin Stribe gennem Sæden.

Døden lurer paa disse sidste Minder; thi i Aarenes Løb vil Arrene i Jordskorpen lidt efter lidt læges, Skaarene i Bakkerne Ryg jævnes af Plovjærn eller skjules mellem Plantager, begravede under Millioner af dryssende Naale, — og naar alle Spor er forsvundne, bliver der kun tilbage hine gamle Hær-

stræder i Byerne, de sidste, sikre Stumper af Fortidens Vejnet, der dog som oftest indenfor Stadens Porte er tvungne ind i en for Bylegemets Udvikling hensigtsmæssig Form.

Opsporingen af Fortidsvejene er besværlig, men vanskeligere vil det dog efterhaanden blive at udrede Traadene i det Spind, Hærstræder af ulige Alder slynger over Landet, og finde Holdepunkter for en nogenlunde fast kronologisk Lagdeling af Materialet. Maaske kunde Købstæderne her yde Bi-

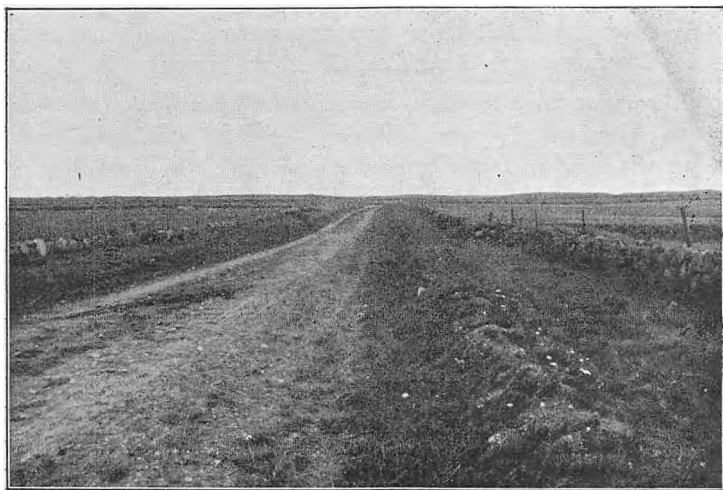

Fig. 5. Den gamle Oksevej gennem Sønderjylland, fotograferet Vest for Øster Løgum.

stand; thi utænkeligt turde det ingenlunde være, at netop deres Adelstrøg — som Ledemod i en bestemt Periodes Vejnet — vil kunne give Bidrag til Opgavens Løsning. De ældste Forbindelser holdt helst til paa Vandskelslinjerne i det Indre af Landet, men senere hen — i 12. og 13. Aarhundrede da By for By i hurtig Rækkefølge skød op ved Fjorde og Kyster — maa der være skabt nye Maal og nye Systemer af Færdselsveje. Gennem Moser og Skovtykninger, over Bakker og Aadale har de boret sig frem som forsultne Ulve, der langvejs fra rejrer Føde; thi naar Købstæderne saa at sige i et Træk groe-

de frem langs Jyllands Østkyst ved Bunden af Fjordene, hvor de gule Aaløb aabnede deres Gab, tog de Form af det Knippe Veje, som fra forskellige Verdenhjørner stævnedes sammen ved Bro eller Vadested. Den Dag i Dag bestemmer Resterne af disse Hærstræder Kærnen i en Række jyske Byplaner, der vifteformede er byggede op over Adelvejenes Sammenløb ved Aa-Overgangen, — Træk som f. Eks. saare karakterfuldt præger Byer som *Randers* (Fig. 6) og *Holstebro*, *Haderslev* og *Varde*.⁴⁾

— Vore middelalderlige Købstæder har sikkert for store Deles Vedkommende faaet Lov til at gro saa nogenlunde paa egen Haand, stridt som et vildsomt Krat i Kamp med Modstand fra alle Kanter har Stræder og Stier sprængt sig Bane trods hæmmende Naturforhold og private Ejendomsinteresser.⁵⁾ Striden har kroget og mærket dem og for Aarhundreder paatrykt dem sit Stempel, men ligesaa umiskendeligt disse Bykvarterers Tilfældighedspræg og Mangel paa Plan forraader deres Oprindelse, ligesaa sikkert turde det paa den anden Side være, at visse Hovedtræk, som har været afgørende for Udformningen af en Række af Landets Byer, er skaarne til over et Skema; thi i meget af det tilsyneladende tilfældigt formede afslører der sig ved nærmere Betragtning en fornuftmæssig Anordning, — og for adskillige Købstæders Vedkommende gælder det uomtvisteligt, *at de i alle fremtrædende Led er skabte af en planlæggende Haand*.

Jeg skal i denne Sammenhæng ikke fortabe mig i en nærmere Udredning af vore middelalderlige Bytyper, men — fastholdende det Maal, jeg har sat — samle mine Undersøgelser om det specielle Forhold, jeg ønsker at belyse, og naar jeg nødes til at dvæle lidt ved Hærstræders og Adelgaders dominerende Stilling, er det fordi de i mangfoldige Tilfælde — fra første Færd vistnok *altid* i vore ældste Byer — selv gjorde Tjeneste som Stadens Torv, ligesom de længe vedblev at øve en bestemmende Indflydelse paa Torvepladsens Beliggenhed og Form.

I de primitive økonomiske Forhold, under hvilke de middel-

alderlige Købstæder voksede frem, var det først og fremmest Torvehandelen, der skabte Betingelser for Omsætning, Varetilførsel, Produktion og Liv i Byernes tætte Sammenhobning af Mennesker, der kun i Kraft af regelmæssige Tilførsler kunde opretholde Organismen. En Bræmme af Grønt kanter som Regel et Aaløb langs dets Vej gennem et Landskab, hvor kar-

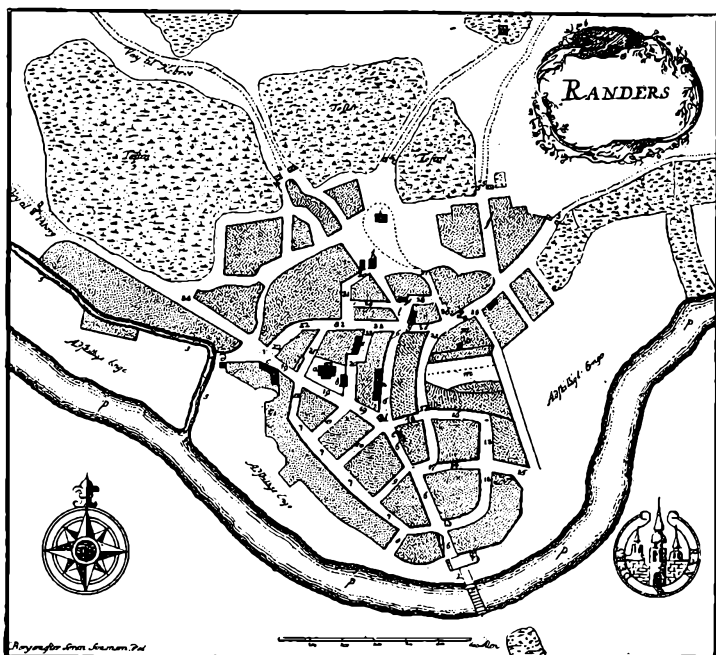

Fig. 6. Randers 1767. Efter Pontoppidan.

rigt og øde dette end monne være; thi det rindende Vand vækker Liv, befrugtet af Væden, som gennemsviver Jorden, løfter Græsset sig svulmende langs Bredden, — og paa samme Maade skabte fordem *Hærstrædet*, Landevejen som ad Adelgaden førte de Vejfarendes Strøm med Varevogne og Kvægdrifter gennem Staden, Mulighed for Trivsel i det Samfund, som tæt trængte sig sammen om dets Sider.

Adelgaderne er derfor Torvets Vugge, her paa den af Bygninger bræmmede Stump af den store Landevej er Byens Salgsplads uden Tvivl fra første Færd bleven til⁶⁾, og naar det under Striden om Kilden til den Højhedsret, Kongerne i Middealderen haandhævede over Torvene, er gjort gældende, at denne Rettighed maa være udrunden af Herskerens ældgamle Ejendomsret til Hærstræderne i al Almindelighed, derunder ogsaa stiltiende indbefattet de Strækninger af dem, som gennemskar et Bylegeme, turde denne Forklaring have stor Sandsynlighed for sig. Adelgaden var jo kun et Afsnit i Kongens Adelveje, al Handel som udøvedes her, foregik følgelig paa kongelig Grund, og de Rettigheder, den middelalderlige Monark besad over Torvene, kan derfor tænkes at være blevne til i simpel Konsekvens af hans Myndighed over Rigets Hærstræder⁷⁾, ligesom Danmarks Konger i god Overensstemmelse hermed forfægtede en vis Overhøjhed over samtlige Færgesteder i Riget.⁸⁾

Landvejene førte Næring til Torvet, bar og opretholdt det, medens dette til Gengæld atter udstraalede en Del af sin Fred over Hærstræderne, paa hvilke rejsende Købmænd og Bønder paa deres Færd til og fra Handelsstævne inddroges under dettes særlige Beskyttelse⁹⁾; Torvefreden forplantede sig delvis over Torvevejene; thi de „*Altorveveje*“, ad hvilke Bondeskærerne agede Korn og Tømmer til Staden, var i Virkeligheden at betragte som en Slags Forgaard for Torvet, i hvilken Opkøb og Forprang paa ingen Maade maatte finde Sted.¹⁰⁾

Varebytning og Tuskhandel har utvivlsomt oprindelig udfoldet sig frit paa Købstadens Gader eller i alle Tilfælde langs Hovedstrøgene, ad hvilke Landvejsfærdselen gik fra Byport til Byport gennem Staden. Her om Hærstrædet har det merkantile Liv krystalliseret Bykærnen, den om Adelgaderne tættest aflejrede Bebyggelse, og først i Kraft af Forholdenes Tryk er Torvet i Tidernes Løb rent rumligt afstumpet og Fod for Fod trængt sammen bag snævre Grænser; thi fra først af var By og Torv ét, ligesom i Tyskland „*Markt*“ og „*Stadt*“ i det 12. Aarhundredes almindelige Sprogbrug gængs Fællesudtryk for Begrebet en Købstad.¹¹⁾

I den gamle engelske Stad York affholdtes Torvene endnu i 15. Aarhundrede delvis paa selve Gaderne¹²⁾, og naar Betegnelser som *Torv* og *Torvegade* i middelalderlig Sprogbrug herhjemme synes saa nogenlunde at dække hinanden¹³⁾, turde dette tyde paa — hvad ogsaa Kilderne langt op i 17. Aarhundrede endnu bevidner — at idetmindste Strækningen fra Stadens Port til Torvepladsen vedblivende som et Minde om ældre Tilstande havde Del i Akseltorvets Monopol.

Udviklingen stiledede ganske vist mod en stadig strengere Localisering af Torvedagens Omsætning, men i Aarhundreder formaaede man dog ikke afgørende at bryde med den gamle Tradition, i Kraft af hvilken Borgerfolk langs Adelgaden frit kunde købe til Husets Behov udenfor deres Døre af de til Torvet dragende Bønder. Kampen om Bøndervoguenes Indhold af torveførte Grønsager, Fedevarer, Æg, Fjerkræ og Frugt tog derfor i Regelen sin Begyndelse straks indenfor Stadens Porte, og Øvrigheden havde i Sandhed en haard Dyst at bestaa for saa nogenlunde at hævde denne Grænse og hindre købeivrige Godtfolk i at strømme Bønderne i Møde hinsides Portene, saa Kærterne tømtes, inden Byens Indgang var naaet.¹⁴⁾

Da Kong Hans 1506 befalede Bønderne omkring *Halmstad* at „indfare dér i Byen om Løverdagen med deres Varer og købe og sælge med Borgerne paa Torvet og paa Gaden inden Byens Porte“, tillodes ogsaa Handel andre Ugedage paa Gade og i Borgergaarde, „eftersom hidtil af gammel Sædvane været haver“¹⁵⁾, og i Middelalderen maa uden Tvivl hver Købstad, naar Torvedag oprandt, fra aarle Morgen have udgjort én stor Salgsplads, idet saa at sige alle Byens Haandværkere og Handlende mobiliseredes for — Gade op, Gade ned — at „staa ude“ med deres Varer. Til samtlige Stræder, ej at tale om selve Hovedaarerne, forplantede Torvetrafiken sig, piplende ud i Stadens fjerneste Kroge, vækkende Liv og Virksomhed alle Vegne; thi langs Fortovene foran Husene strakte Boder, Bænke og Skamler sig i lange Rækker, og paa samme Maade som Markederne endnu tæt op mod vore Dage purrede Borgerskabet ud Mand af Hus, betød en middelalderlig Torvedag

et Opbud, som i Omfang og Styrke sikkert har svaret til den Rolle, Torvet i hine Tider spillede for de hastigt oplblomstrende Bysamfund.

Bag Lavsskraernes Bestemmelser skimter man — omend halvt tilsløret — en gadelangs Opstilling af Byens Lavsmestre, Bagere og Smede, Sudere, Remsnidere og Sværdfe gere, bydende Værkstedernes Produkter til Salg¹⁶); de Odense Købmænd søgte i deres Gildeskraa 1496 at faa Gaden ryddet for den Ophobning af Vogne og Tømmer, som lejrede sig udenfor deres Døre og forspildte dem deres Handel¹⁷), og fuldt belyst træder Billedet af en middelalderlig Torvedag ud af Rammen i de af Christian I i Aaret 1461 stadfæstede Privilegier for Viborg, i hvilke det forundes Borgerne at holde Torv hver Lørdag, „som gammel Sædvane været haver“; thi paa den Dag skulde Byændene „udstaa med deres Kram og Købmandskab af hvert Embede, saaat Almuen, som dennem søger til Torvs, fange dér at se og købe saadanne Varer, som Borgerne fal haver dér, som andensteds gøres i vores Købstæder“¹⁸) Og i Randers hed det endnu 1609, at om Fredagen skulde under 1 Sk. Grot i Bøde „alle Embitsmænd, baade Skomagere, Skindsnidere og Borgere være inden ved Rendestenen at sælge deres Varer“¹⁹)

Fylt af Uro, myldrende af Mennesker og Dyr, Vogne og udstillede Varer, har vore Smaabyer oprindelig hver middelalderlig Torvedag frembudt et lignende malerisk Skue som under de store Markeder. Men Ligheden var dog kun ydre; thi medens ogsaa fremmede Købmænd og Haandværkere uhindret paa disse kunde falbyde deres Varer delvis til Afbræk for Byens egne Næringsdrivende, der paa almindelige Markeder fik udenbys Konkurrence paa Halsen, var Torvedagene helt og udelukkende i Borgerskabets Hænder. Den gav nemlig ikke alene Byens Børn en kærkommen Lejlighed til at indkøbe Raastoffer til deres Bedrift og Fødevarer til Fadebur og Kælder, men aabnede tillige — og herpaa beroede for en stor Del Torvets grundlæggende Betydning for Bysamfundene — Mulighed for en kraftig Udnyttelse af Oplandets Købelyst.

Det jævnt voksende Pres, som lidt efter lidt tvang Torvet ind i fastere Form, skyldes muligvis især Ønsket om at tilvejebringe større Orden og skærpet Tilsyn, og i alle Tilfælde havde det allerede længe før Udgangen af Middelalderen sat dybe Spor i Udlandet, ja sine Steder tilmed strammet Baandene saa stærkt, at overhovedet al Handel i Torvetiden var forbudt udenfor de i dette Øjemed afstukne Omraader.²⁰) I disse Timer af Dagen maatte alle Haandværksmestre saaledes stænge deres Boder og vanlige Udsalgssteder og begive sig til de rummelige Torvehaller for dér — skarpt set paa Fingrene af Øvrighed og Fagfæller — samlede under ét at falbyde deres „Gerning“.²¹)

Overalt fulgtes Lavsmestrenes Færd af spejdende Blikke, en streng, broderlig Kontrol, som utvivlsomt har bidraget sit til at udforme den for middelalderligt Byliv saa ejendommelige topografiske Fordeling af Borgerne efter Fag. Smede for sig, Slagtere for sig, Sudere, Remsnidere, Skindere, Rebslagere, Bagere og saa fremdeles Fag for Fag sluttede Lavsrådene tæt op paa Rad og Række i Værksteder og Boder Dør om Dør i samme Stræde, og denne over hele Evropa raadende Skik fandt naturligvis ogsaa Vej til vore Byer, hvor Skomagerne — mægtigt som Lavet var — ofte laante Navn til en af de mest anselige Gader næst Torvet, ja stundom en Del af selve dette. De brandfarlige Esser med fygende Gnister trak som rimeligt var Smedene ud i en Yderrand af Bebyggelsen eller afsides langs Kirkegaardenes Ringmure, og Rækker af Salgsboder for Salt, Klæde, Skind og lignende vigtige Varer udstak f. Eks. i *København* fra tidlig Middelalder et Net af Stræder udenom Stadens Gammeltorv.²²)

Som en Efternøler i den almindelige Kulturudvikling var Danmark langsomt fulgt efter, ogsaa her skærpedes Torvetvangen i Tidernes Løb²³), — og i Traad hermed fuldbyrdes lidt efter lidt en topografisk Omlejring af Torvet, hvis Forløb turde være en vigtig, hidtil ret uændset Kilde til Kundskab om vore Købstæders Udspring og første Barndom. —

Hvor Hærstrædet — ved et Vekryds, et Færgeleje eller Vadested — bragte Kvægdrifter, Hestekobler og Varevogne til for en Stund at gøre Holdt eller mindske Farten, bar det som i Kim Muligheden i sig for Aflejring af en Bydannelse, og der kan næppe være Tvivl om, at Torvet fra første Færd — naturligt som Knæet paa en Plantestængel — er vokset ud af selve Adelvejens Linjer, medens den regelmæssige, geometriske Pladsform i mere eller mindre Grad maa skyldes et Anlæg.

I et gammelt, tæt sammengroet Bylegeme, hvis Hovedtræk forlængst er fæstnede, vil man til Tider finde et firsidet Torv, lejlighedsvis indrettet ved radikal Nedslagning af én eller flere ældre Huskarréer, en Torvedannelse som i Kraft af sin Mangel paa organisk Sammenhæng med Byplanen tydeligt bærer Præg af først at være kommen til paa et senere Stadium. Andetsteds er Torvet derimod plantet frit ud i det nøgne Terrain, med Kunst og Omhu afstukket som en Ramme, hvorem en ny By kunde støbes, og en saadan Købstad vil — hvis ikke Eftertiden nu med Vold og Magt har søndersprængt den oprindelige Sammenhæng — i Reglen endnu den Dag i Dag klart bære Vidne om at være skabt som en Aflejring om Centraltorvets Vægge.

Gamle Byer véd langt mere at fortælle om deres Fortid, end man i Almindelighed tror; Gaderne er fyldt af fjerne Stemmer, de trange Tagdrypsslipper mellem Gaardene tisker om Nabostrid og Ejertrætte, Griskhed efter Grund raaber fra Husrækkernes uordenlige Geledder, Stejlhed og Trods fra skæve, fremskudte Hjørner, som hensynsløst kniber Strædernes Strube sammen, og Hærstræderne er som stærke Strengte spændt over en Sangbund, som giver Genlyd af Byernes Barndom.

Lad os da gennemvandre Danmarks middelalderlige Stæder, lyttende os frem, spejdende over Tomterne af de længst forsvundne Porte og Mure, følgende gennem Gadenettet de gamle Adelgader, hvor Fortidens Færdsel gik, og søge at tyde den Skrift, de tegner i Terrainet, — Træk, Tiden ofte har udslidt og gnavet i Stykker, men som dog i mange Tilfælde, sammenholdt med historisk Kildestof af anden Art, vil kunne løse

Gaaderne og gennem Skumringen lade os skimte Omridset af den Vej, Udviklingen fulgte.

De gamle Hovedgader er nemlig — det kan man som Regel trygt gaa ud fra — de samme i vore Dage som i Byernes første Tid; trodsende Brande og Ødelæggelser har de haardnakket fastholdt deres Forløb; thi Ejendomsretten bandt stærkt sammen paa Byen; lagdes denne end i Aske, vidste hver Borger i de sværtede Ruindynger nøjagtigt at udpege sin Grund, naar Bygningen atter skulde rejses, og stjal man end nu og da — om man kunde faa Held dertil — en Strimmel af Hærstrædets Rand, eller gennemtvang paa den anden Side det Offentlige en sjælden Gang en mindre Regulering, var disse Forskydninger som oftest saa forholdsvist smaa og lidet indgribende, at man roligt kan se bort derfra. Alle Erfaringer viser, at Adelgaderne saa at sige alle Vegne løber i det gamle Leje, Ruinfund i Grundene afdækker under Husrækkerne middelalderlige Kulturlag, som godtgør, at Bebyggelsen i det store og hele staar paa samme Linje, og atter og atter vil Kloakanlæg i Gaderne gennemskære tykke Gødninglag eller flere Sæt Stenbro til en Dybde af 2 Meter eller mere, uafviselige Vidnesbyrd om, at Trafikaarerne har ligget fast gennem Tiderne.

Kaster man nu et Blik paa den ældste og ærværdigste Gruppe af vort Lands Købstæder, vil man af Grundplanen faa et levende Indtryk af, hvorledes Adelgaden — Kongens gamle Hærstræde gennem Staden — danner dens Rygrad og *Torvet er aflejret i Flugt af Færdselslinjerne.*

En særdeles typisk Repræsentant for *Algade-Torvet* møder man saaledes i den gamle Kongestad *Roskilde.*

Slynget i en blød Bue drager Hovedfærdselsvejen — *Algade* — sit Baand gennem Byen i Øst-Vest, løbende paa Randen af det højtliggende Terrain, som umiddelbart Nord herfor falder temmelig stærkt, skraanende ned imod Fjorden. Fyld og Affald er i Aarhundreders Løb opdynget paa Gaderne og har højnet dem saa betydeligt, at f. Eks. Algades Niveau ved Hjørnet af St. Olsgade nu ligger mindst 1,25 Meter over gammel Brolægning, medens der i Hersegade er gennemgravet 3

Lag Stenbro under hinanden til en Dybde af 1,50 Meter og i Allehelgensgade en af smaa Flintesten lagt, fast Bro 2 Meter under Gadens nuværende Overflade.²⁴⁾

Som Ribben er Sidestræderne groede ud af Algaden, om hvilken al virkelig sluttet, bypræget Bebyggelse fordem — ligesom delvis op mod vor Tid — fylkede sig tættest; i den forenedes alle Landeveje, og ret naturligt maatte dette i Bredde jævnt voksende Strøg blive Stadens første og vigtigste Salgsplads; thi Hestetorvet er uden Tvivl en senere middelalderlig Dannelse²⁵⁾ og Raadhustorvet ryddeliggjordes først for at anvendes som Torv, da St. Laurentii Kirke og Kirkegaard nedlagdes efter Reformationen.²⁶⁾ I den af Erik Glipping 1268 stadfæstede Roskilde Stadsret udtales det da ogsaa med rene Ord, at Byens Torv skal være fra det nye Helligaandshus til Begyndelsen af St. Mikkels Kirkegaard i dens vestlige 'Del.'²⁷⁾ Denne Kirkegaard med den ærværdige, 1575 afbrudte St. Mikkels Sognekirke laa ved Sydsiden af Algaden mellem denne og Graabrødreklosterets Omraade. Dens vestlige Grænse maa — hvad Skeletfund og Skøder bekræfter — søges tæt op mod Hersegade, og her begyndte altsaa den middelalderlige *Torvegade* i det gamle Roskilde,²⁸⁾ medens den mod Vest — i Følge Stadsrettens Ord — stoppede op ved Helligaandshuset, som efter Indflytningen 1253 laa bag ved og Vest for Sct. Laurentii Kirke, hvis skønne Taarn, prydet med Byens Vartegn, Martyrhelgenens forvitrede Kridtstensrelief, endnu knejser i Hjærtet af Staden, sammenbygget med det moderne Raadhus.

Sandelig, om nogen Plet i denne minderrige By med Rette kunde bære Torvenavn, maatte det være dette smukke, brede, i sine svungne Linjer saa rytmisk formede Strøg, om hvilket Stadens Stenhuse stod i Række.²⁹⁾

I Kraft af Stadsrettens Bestemmelser var Torveområdet indsnævret til kun at omfatte et bestemt Afsnit af Gaden; thi fra Røde Port i Øst unddroges saaledes det første Gadestykke indenfor Byporten, et karakteristisk Træk, som falder i Traad med de for middelalderlige Byanlæg gældende Regler, efter hvilke et Hovedtorv ikke maatte aabne sig umiddelbart inden-

for en Port, medmindre tættere Bebyggelse hinsides denne medførte, at Salgsstedet alligevel kom til at ligge dækket i Bysamfundets Indre. Af samme Grund lod Stadsretten Torvet høre op mod Vest paa det Punkt, hvor Færdselen ad dette Verdenshjørne ad Skomagergade og Støden gled videre forbi Sct. Budolfi Kirke ud af Byen. Trygt i sin Torve-

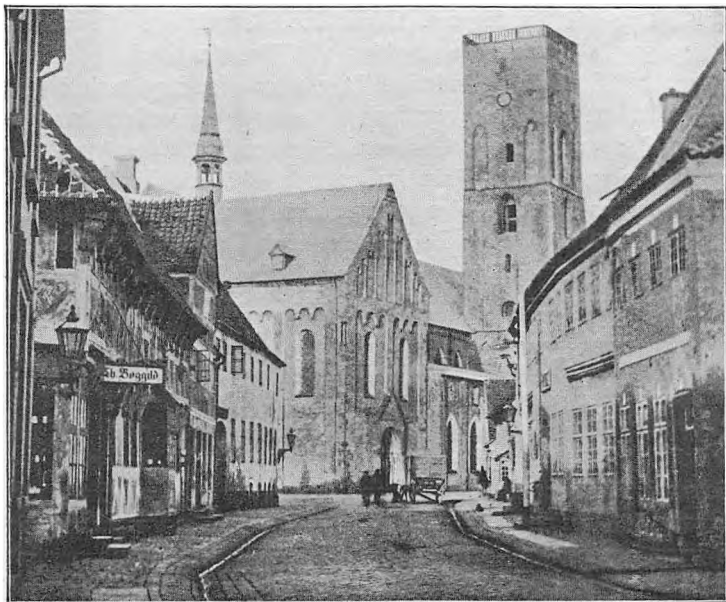

Fig. 7. Hvor Ribe Storgade munder ud i Torvet. Efter Fotograf 1866.

fred, kongeligt og værdigt skred Adelstrøget gennem Staden, omgærdet paa nærmere og fjernere Hold af de talrige Kirker, der som Sortebrødrenes og Graabrødrenes, St. Mikkel, St. Peder, St. Oluf og St. Laurentius yderligere bredte deres Fredhellighed over Hærstrædet, medens Domkirke-Omraadet med St. Lucii Kathedral, Bispegaarden og Kannikeboligerne, som Biskop Arnold havde ombygget med en fælles, stensat Ringmur³⁰), myndigt dannede Slutsten i den statelige Række

af kirkelige Monumenter, som i forvitrede Fraadstenskapper stod Vagt omkring Torvets Fred.

En anden By af meget høj Ælde, *Ribe*, som — omsluttet af Aaløbenes Arme — lig en rødmende Blomsterklynge hæver sig paa lave Holme i grønne Marskenge, viser en Grundplan, der ligeledes er bestemt af Færdselsaaren, som fra Nordøst til Sydvest gennemskærer det ribbeformede Bylegeme fra Nørre- til Sønderport. Østen for Domkirkens Kor bøjer dette gamle Hærstræde kraftigt til Side, dannende et Knæ, Kærnen i Stadens oprindelige Torv, som vitterligt senere ved Tilvækst fra Domkirkegaard og tilstødende Privathuse er udvidet til sit nuværende Omfang³¹⁾, og som et Vidnesbyrd om, at Byens merkantile Puls fra gammel Tid har banket her i Trafikaarens Midte, findes Navnet Kræmmergade forud skiftevis knyttet til begge Led af det vinkelbøjede Strøg, baade Stenbodgade og nuværende Storegade.³²⁾ (Fig. 7).

I saa ærværdig en Akselkøbing som *Slagelse*, hvor Gaderne fra alle Sider stævner sammen paa Bybakkens Top, kunde man vente at finde Grundplanens Midte i et dominerende Centraltorv, men dette er ingenlunde Tilfældet; thi det Punkt, hvorom Vejnettet trækker Maskerne sammen, er afgjort St. Mikkels Kirke og Kirkegaard, der muligvis i Kristendommens første Dage har afløst en hedensk Helligdom paa samme Plet. Ogsaa i *Slagelse* — den eneste mere typiske radialformede Byplan i Landet — viser Forholdene sig saaledes at svare ret nøje til de ovenanførte Stæder, forsaavidt som Torvet ogsaa her er trukket som en Knude paa den vigtigste Færdselsvej. Hvor Bredegade kravler op paa Bakkens Top og ved det forudms Klingenberg naar sin største Udvidelse, findes den middelalderlige Torvegade — *Gammel Torv* — liggende midt i Bebyggelsen, groet ud som en Udvekst paa det betydeligste af de gennemløbende Hærstræder, — ikke Kærnepunktet for en ældgammel Bydannelse, men slet og ret en Aflejring i Strømstriben.³³⁾ (Fig. 23).

Karakteristisk er det ogsaa, at *Randers*, der ligesom de nysnævnte Byer hører til Købstædernes ældste Aldersklasse, langt

op i Middelalderen maatte tage til Takke med Hærstrædet som Torv. Lejret paa Flintbjergets Fod, indsnævret fra Syd paa begge Sider af Sumpdrag gror den grenede Byplan som et Træ fra sin Rod ved Broen over Gudenaå (Fig. 6), og i dette trange Sammenløb af Adelveje, som stiledede mod Aa-Overgangen, fandtes der ingen egentlig Torveplads. Handelen udfoldede sig ad Adelstrøget gennem Byen fra Nørreport langs

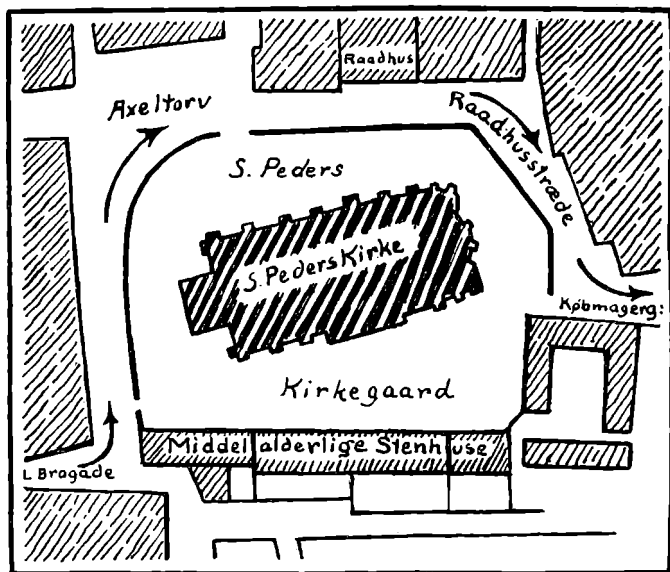

Fig. 8. Torv og Hærstræde i det gamle Næstved.

med og inde paa Vor Frue Kirkegaard, og først 1462 fik Borgerne udlagt en Strimmel Grund Sønden og Vest for denne „til Kongens frie Hærstræde og Gade til Hjælp at holde deres Marked og Torv paa“, — det første Skridt til Skabelsen af det nuværende Raadhustorv.³⁴⁾

Heller ikke *Næstved* — en By som ogsaa er ret solid af Alder, saavist som den allerede i første Halvdel af 12. Aarhundrede omtales som Torveby³⁵⁾ — har nogen udpræget,

oprindelig Torveplads at kunne opvise; thi det nuværende, saa anselige Akseltorv er først blevet til efter 1553 paa det nedbrudte Graabrødreklosters Tomt, og det lille, fortrykte Hjul-torv turde være en sentmiddelalderlig Dannelselse, der 1434 omtales for første Gang.³⁶⁾

Ogsaa her maa de gamle Hærstræder vise Vej.

I samlet Trop kom de dragende gennem Lille Næstved hinsides den brede Susaa, og efterat have passeret den store Bro spaltede de sig i to Hovedgrene, af hvilke Ringstedgade, et Navn som fandtes allerede i Middelalderen, førte Færdselen mod Nord, medens en Adelvej bøjede af gennem Lille Brostræde — nu Farvergade — og lagt som en kroget Gren tæt Norden om Sct. Peders Kirkegaard ledte den mod Syd og Øst gaaende Trafik videre parallelt med Aaløbet gennem Stadens vigtigste Strøg, *platea mercatorum*, Købmændenes Gade, der nu misforstaaet kaldes Købmagergade. Det buede Hærstræde udenom Sct. Peders nordlige Ringmur betegnede Midten af den middelalderlige By, her fandtes, hvad samtidige Breve tilfulde bekræfter, baade Slagter-, Skomager- og Bagerboderne opstillet³⁷⁾, og ved Hjørnet Nordvest for Sct. Peders Kirke er Husrækken den Dag i Dag trykket en Kende tilbage, dannende en fra Færdselen nogenlunde frigjort Krog, hvor Bytinget holdtes til henimod Middelalderens Slutning, og til hvilken Benævnelsen „Akseltorvet“ endnu i det 17. og 18. Aarhundrede var knyttet som et Minde om Pladsens oprindelige Bestemmelse.³⁸⁾ (Fig. 8).

I en Række Byer — og især de ældste — gentager det samme Forhold sig med forskellige mindre Afvigelser.

Horsens, hvis nuværende Torveplads først udlagdes efter Reformationen, har saaledes i sit ret storladne Hovedstrøg, Søndergade, en typisk middelalderlig Torvegade i Behold,³⁹⁾ og hvor et Hærstræde spaltede sig i to, laa det snublende nær — ved Inddragning af den Grundspids, der som en Tunge stak ud i Kløften — at forme en *tresidet Torveplads*. Let og uden i nogen Maade at forgribe sig særlig paa bestaaende Bygnings- og Ejendomsforhold kunde man paa denne Vis midt i

Færdselens Flod skabe en fredlyst, for Torvehandelen brugbar Ø, samtidig med at Trafiken uhindret kunde følge Gaffelens Grene, — og uden Tvivl hører derfor det i Vejspaltningen fremvoksede Trekant-Torv som en nærliggende, praktisk Forbedring af det primitive Algade-Torv til de ældste Pladsformer, som findes.⁴⁰⁾ (Fig. 9).

Ret typisk i sin Art er saaledes det lille, fra gammel Tid tresidede Torv foran det maleriske, forhenværende Raadhus i *Æbeltoft*, en Bygning, som har taget Grunden i Arv efter sin

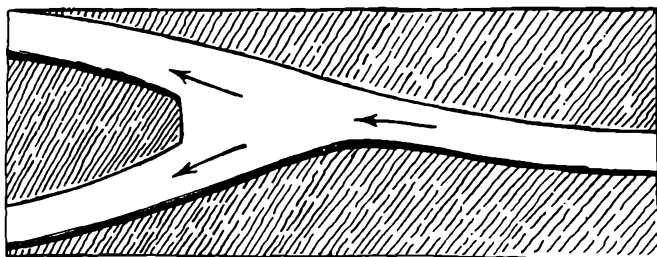

Fig. 9. Torvedannelse i et kløftet Hærstræde.

Forgænger og nu — afløst i sin Værdighed som Sæde for Stadens Raad — bruges af Museet for Mols.

Pladsen er her tydeligt blevet til i den Kløft, Algade danner, hvor den — paa sit højeste Punkt — grener sig i Over- og Nedergade; thi her fandtes fordem den lille Bys Torve- og Markedsplads, og det nu umiddelbart Vest herfor i Husrækken aabnede, regelmæssige, firsidede Torv er først i Aaret 1783 udlagt til dette Brug.⁴¹⁾

I Traad hermed maa Torvet i *Mariager* tænkes at være blevet til mod Slutningen af Middelalderen.

Fra Himmerland har en gammel Landevej boret sig ned mellem Bakkerne paa Fjordens Nordkyst, passeret Indsnævringen, som skiller Kielstrup Sø fra Fjorden, og fortsat ud paa den lange Hage, der fast som et Rev skyder ud i Vandet, og fra hvis Spidse Færgefarten fra Middelalderen gik mellem Himmer- og Ommersyssel.⁴²⁾ Anløbstedet i dette sidste var ved

den saakaldte „Færgehage“ tæt Vesten for Mundingen af den lille Mariager Bugt, saaledes at Færgevejen fulgte Stadens gamle Algade — nu Vester- og Teglgade — der Syd for den længst forsvundne Sct. Peders Sognekirke udmundede i Torvet og lod Færdselen fordele sig videre ad Kirke-, Øster- og Fuglsangsgade mod de forskellige Verdenhjørner.⁴³⁾

Skrævende med Benene over en tresidet Plads i Midten af Byen deler den fra Nord førende, brede Hovedaare i *Sønderborg*, Perlegade, sig udenom Raadhuset i to Gader, Store og Lille Raadhusstræde⁴⁴⁾, (Fig. 10) og i *Aabenraa* er baade Sønder- og Stortorvet paa samme Maade spilet vifteformet ud i Gabet af den gennemløbende Landevej, siddende i Byens Krop som Mærkepæle, der synes at betegne Epokerne i Stadens middelalderlige Udviklingshistorie.⁴⁵⁾

— Et Fællestræk for Torvedannelser af denne Art er Anbringelsen af en monumental Bygning i Trekantens Smalside. I flere af de nysnævnte Byer rejser Raadhuset sig saaledes — ligesom ogsaa forhen i *Lund*, hvor den store Hovedlandevej fra Syd grenede sig udenom Domkirkeområdet⁴⁶⁾ — myndigt og stejlt som en Klippe midt i Strømmen, der kløves om dets Façade og viger af til begge Sider, og hvis ikke en Kirkebygning fik Førsteret til at lægge Beslag paa en saa dominerende Byggegrund, vil man i en Række udenlandske Stæder se Byens Raad med velberaad Hu udpege netop denne Plet som en værdig Byggeplads for Stadens Hus.⁴⁷⁾

— I *Ringsted* er Torvepladsen utvivlsomt — ældgammel som Byen er — fra først af bygget over Trafikaaren, det gamle, vigtige Hærstræde fra Roskilde, som gennem „Ringsted Stræde“ fra Benløse udmunder i Nørregade, der stilfærdigt vider sine Vægge ud i det tragtformede Torv, hvis mere regelrette, firsidede Udvidelse paa det stærk faldende Terrain mod Syd synes at være en Tilvækst fra senere Tid.⁴⁸⁾ (Fig. 11).

Adskillige mindre Torve — som „Hjultorvet“ i Næstved⁴⁹⁾, „Skjolden“ paa Overgade i *Odense*⁵⁰⁾, „Fisketorvet“ ved Nørregades Vejkryds i samme By⁵¹⁾, Amagertorv i *København* i dets middelalderlige Skikkelse, før Højbroplads udlagdes efter

Kæmpebranden 1795⁵²), samt en Række af de saakaldte *Gaasetorve* rundt om i vore Købstæder⁵³) — sidder alle paa lignende Vis fast og urokkeligt knebne ind i Færdselens Gaffel.

Alle bærer de tydeligt Præg af at være baarne til Verden paa alfar Vej, ude af Stand til nogensinde fuldt at frigøre sig for det Formynderskab, Hærstrædet vedblivende haandhæver over dem, og i Strandkøbingerne forraader mangen Pladsform af uregelmæssig, langstrakt Omrids — som Gammeltorv

Fig. 10. Torvet med Raadhuset i Sønderborg. Efter Træsnit af Fauverholdt, 1864.

Vest for Klosterkirken i *Sæby*⁵⁴), Torvene i *Rudkøbing*, *Stege*, *Korsør*, *Kjerteminde* og adskillige flere — at de er født i Færdselen, der her som et opdæmmet Vandløb, der gaar over sine Bredder, uimodstaaeligt har presset Gadelinjerne tilbage; thi strid som en Strøm skærer Kongens Hærstræde gennem Middelalderens By, gravende sit Leje dybere og dybere, stundom bøjende af for en Hindring, men oftere dog tilkæmpende sig et bredere Løb, hvor Trafiken gjorde det nødvendigt. Med den alfare Vej strøg et Pust fra den store Verden friskende fra Port til Port gennem det indestængte Samfund, Livets

Strøm drog med Vejfærdselen gennem Staden, formende Torvet i sin Kølvandsstribе. —

Over *Viborg* Bybakke — Oldtidens hellige Bjerg i Hjærtet af Jylland — kryber som en Orm det gamle Hærstræde Sct. Mogensgade, der i sig optager den store, midtjydske Hovedvej. Tungt — ligesom træet under Aarhundreders Slid — slæber Gaden sig op ad Bakkehældet, og under dens Bug har Fyldlagene hobet sig tættere og tættere i Tidernes Løb, saaledes at man — ved Kloakgravning omtrent ved Hjørnet af Rosenstræde — har kunnet fremdrage en gammel Brolægning, begravet i en Dybde af $1\frac{1}{2}$ —2 Meter under det nuværende Gadeniveau.⁵⁵) Malerisk er Gaden at skue, ingen By i Danmark ejer den skønnere, blødt som den bugter sig langsomt op ad det stigende Terrain, førende fra den fordums Sct. Mogens Port i Nord Færdselen videre ad Sct. Mikkelsgade Sønder ud af Staden. Den Dag i Dag bidrager et Par Gavlhuse fra Middelalderens sidste Tid til at højne Gadebilledets stemningsfulde Skønhed, og — i Lighed med det gamle Roskilde — grupperede Stadens Kirker sig tæt om denne Pulaare eller paa Østskraaning af den Bakke, ved hvis Rand Domkirken rejser sig, fjernet et Stykke fra Sct. Mogensgade, saaledes at der foran Cathedralens Vestportal aabner sig en firsidet, forhen langt mindre Plads, — Byens middelalderlige *Gammel Torv*, der, som det 1584 hed, „haver været af Arilds Tid.“⁵⁶)

Som en drivende Planke af Strømmen skydes ud til Siden, er Torvet her tvunget ud af Færdselsstrøget, forat Trafikken uhæmmet kunde fortsætte sit Løb, — og vender man sig fra Nørrejylland ærværdige Hovedby til Fyens, vil man faa et Indtryk af, at Forholdet her har formet sig paa nøje tilsvarende Maade.

Overgade, den ældgamle Hovedrute gennem Staden, er uden Tvivl *Odense* Bys første Algadetorv, ja langt ned i Tiderne gjorde den endnu Tjeneste i saa Henseende, idet den paa Strækningen hen imod „Skjolden“ endnu i 16. Aarhundrede gik under Navnet „Sildeboderne“, ligesom Fiskebæn-

kene mod Middelalderens Slutning synes at have haft Stade her.⁵⁷⁾

Forholdsvis tidligt — uvist naar — er „Flakhaven“ dog blevet til, fra først af som en lille, skæv Plads, kilet ind mellem Sct. Knuds-Kirkegaard og Hærstrædet⁵⁸⁾, medens det nuværende Fisketorv opstod ved Roden af Nørregade og Stor-

Fig. 11. Ringsted Torv i 1870erne. Bock fot.

torvet ikke skabtes, før Sct. Albani Kirke og Kirkegaard sløjfedes efter Reformationen.⁵⁹⁾

— I Danmarks ældste Byer vil man saaledes som Regel se Torvet vikle sig ud af Adelgaden, ad hvilken Varer pr. Akse førtes til Salg, og bag Købstadtorvets gamle Navn *Aksel-, Hjul- eller Vogntorvet*⁶⁰⁾ toner et Maleri af middelalderlige Forhold lyslevende frem, Oplandets Bønder med Kærrer, knagende under Vægten af Markens Afgrøde, agende ad opblødte Veje mod Staden, eller fra fjernere Hold fremmede Købmænd besværligt førende deres Varer paa Vogne fra Marked til Mar-

ked, fra By til By. I Betegnelsen Akseltorvet giver Fortidens rullende Landevejsfærdsel Genlyd, skarpt som et Glimt belyser dette Navn Torvets Tilblivelse, og — hvad enten det nu skyldes en Tilfældighed eller ej — tankevækkende turde det i alle Fald være, at *Algadetorvet* fremtræder mest udpræget i en bestemt Gruppe Byer, — Middelalderens saakaldte *Akselkøbinge*.

TREDJE KAPITEL

Torvets Triumftog.

— „med et vel dertil beskikket Akseltorv hos, hvor dagligen Handel og Køb drives.“¹⁾

Længe havde Torvet saaledes maattet kæmpe for at vinde Fodfæste i de ældste af vore Byer; thi klemt og trykket af Færdselens haarde Strøm førte det som oftest en beskeden Tilværelse, og selv hvor det fik Lov at lægge sig langs Siden af det alt dominerende Hærstræde, var det i Regelen som en selvbuden Gæst at regne — uden Krav paa værdigt Husrum, endsige den mest fremtrædende Plads i Staden.

Med de Købstæder, som i 12. og 13. Aarhundrede bliver til, ændres dette Billede i Bund og Grund under Indflydelse udefra; thi rigt og frodigt som en Blomst, der aabner sig mod Lyset, udfoldede Købstadvæsenet sig i Evropa, og som denne Nydannelses inderste Idé, Sindbilledet paa alle de Rettigheder, der karakteriserede Købingen, som kunstigt skulde leve af Handel paa sit Opland og fjernere Egne, blev Torvet sig efterhaanden sin Styrke bevidst og holdt som Triumfator sit Indtog i de nyopdukkende Stæder. — —

— Med Rette er Valdemarernes Dage betegnet som en Storhedstid i Danmarks Historie. Efter den voldsomme Gæring fulgte Afklaring, Grundlaget for Udviklingen fæstnedes, Rigets Stilling styrkedes udadtil, indadtil opbyggedes og organiseredes Samfundslivet i Pagt med alménevropæisk Kultur, og baaret frem i denne storartede Kraftudfoldelse dukkede Flertallet af Danmarks Købstæder pludselig op, fast og sik-

kert tagende Stade ved de Kyster og Fjorde, Bebyggelsen forhen — af Frygt for Venderflaadernes Togter — ængstelig havde skyet. Statens Styrke værnede nu de før saa truede Strande, Driften mod Bælt og Bugt, hvor Sildenes sølvblinkende Stimer stod tæt og Vejen gik over Havene til Vesteuropas store Kulturlande, lokkede til Live den Gruppe Byer, som — værnede og underbyggede af særlige Købstadrettigheder — lig et Under i Løbet af det 12. og 13. Aarhundrede knyttede sit Perlebaand langs Randene af Skaane, Øerne og Jylland.

Hvor Hærstræderne fra forskellige Hold drog deres milevide Net sammen, fjælede de gamle Akselkøbinge sig forsigtigt dybt inde i Landet, aflejrede i fjernere Tid paa et stigende Terrain om Tingplads eller ved Vadesteder, Byer som *Lund* i Skaane, *Ringsted* og *Slagelse* paa Sjælland, *Odense* paa Fyen, *Slesvig* for Enden af den langstrakte, smalle Sli, det hellige *Viborg* — *Vibjerg* — paa en Bakke i Midten af Nørrejylland, hvor de gamle Færdselsveje gik, og *Hjørring* i Hjærtet af Vendsyssel, uden Tvivl paa tilsvarende Vis blomstret frem om de Vendelboers fordums Bygdeting.

Nølene havde man ogsaa længe før Valdemarernes Dage ladet et Bysamfund nærme sig Kysten, uden dog at vove sig helt derud; *Næstved* klyngede sig saaledes til den brede, sejlbare Susaa, som et Smykke glimrede *Ribe* i Marskens grønne Fedme, indfattet i Aernes Sølvgrene, begge — ligesom *Varde* ved sin Aa — fjernet forsigtigt et godt Stykke fra selve det aabne, farlige Hav, medens *Roskilde*, *Randers* og *Horsens* spirede op ved Bunden af de dybe Fjorde, og kun *Aarhus* — ene af alle — havde gjort Skridtet fuldt ud ved at lægge sig ret tæt ved, om end — hvad jeg i anden Sammenhæng har søgt at vise — ikke umiddelbart op ad Havbugten og den Aamunding, af hvilken Byen tog Navn.²⁾

— Særlig i de første Menneskealdrer af 1200erne myldrer Byerne frem i hastig Rækkefølge. Der er noget af Æventyrets Glans og Mystik over denne pludselige Opdukken; thi hvor fornylig kun en afsides Bondeby laa i Læ af tykke Skove og

Stormen sang mellem nøgne Strandbakker, lod Kirkeklokker med et deres Klingende lyde, Hærstræder brød gennem Vildnisset, Hjulspor skar deres Furer i Engjord og Lyng; hvor stakket tilforn Ulve gik paa Rov, rejste Købstadhuuse med Gaarde og Pakrum sig nu Ryg mod Ryg, og Skibe søgte Ankerplads langs Dæmninger af Ris og Stammer, hvor Bølgerne i umindelige Tider havde gnavet i Kystens Brinker.

En for én træder Danmarks Byer fuldt belyste ud af Taa-gen; om deres Tilblivelse tier Kilderne, kun Navnet nævnes, Købstadrettigheder omtales, Privilegier stadfæstes, — *med et Slag er et Sæt nye Stæder en Kendsgerning*, og hvor de ældste Breve er tabt, taler Kærnen i mangan gammel Købstadkirke trods Ommuringer, Ødelæggelser og Aarhundreders Forandringer til Tider tilstrækkelig tydeligt om Byens Oprindelsestid.

Lader man nu Øjet glide langsomt hen over Kortet langs Danmarks fligede Konturer fra By til By, vil man faa et Indtryk af, at disse Stæder ingenlunde er afsat tilfældigt eller planløst, men at Forhold af forskellig Art, strategiske, færdselstekniske og merkantile, har været bestemmende for Opkomsten af hver enkelt Købstad langs Fjord og Bælt, Vandløb eller Vadested, og at der bag deres landskabelige Placering skjuler sig et Stykke Kulturgeografi, som — hidtil udyrket herhjemme — vel fortjente at behandles mere udførligt.³⁾ Uden Tvivl vil der ogsaa ad denne Vej kunne sankes Bidrag sammen til Belysning af det store Spørgsmaal, hvorfor og hvorledes dette Bundt af Byer saa at sige ved et Trylleslag sprang som røde Blomster ud af Danmarks Jord paa Punkter, hvor Forholdene skabte Forudsætninger for Udvikling og Liv.

Om Oprindelsen til disse Købstadsamfund tier de skrevne Kilder. Ansigt til Ansigt med Spørgsmaalet har man kun Valget mellem to Udveje: enten at nøjes med at søge at fastslaa, naar hver enkelt Købstad stiger frem — eller at bruge dens egne Træk som Kilde, idet *Byplanen* i sin gamle Bestanddel som Regel den Dag i Dag er kendetegnet af de sam-

me karakterfulde Linjer, som var bestemmende for dens Barn-dom og første Udvikling.

Fra gammel Tid har man kendt den Kunst at ty til en Vidjevaand, naar det kneb, for ved Hjælp af den at spore nye Væld frem af Dybet; thi hvor slig en Kvist føres hen over Jorden, vil den krumme sig let som Tegn, naar under-jordiske Vandaarer bringer Bud om deres Tilværelse og faar den til at skælve. *Torvet, dets Form, Beliggenhed og Sammen-spil med Byplanens vigtigste Hærstræder* synes mig at sidde inde med noget af denne Pilevaandens gaadefulde Evne til mangan Gang at kunne røbe, om der bag Købstædernes gamle Former rinder lønlige Kilder, — og følgende de Antydninger, Torv og Hærstræder giver; har jeg derfor sat Spaden i Jorden, skønt jeg meget vel ved, at der her aabner sig en Arbejds-mark, saa udyrket, vid og mangfoldig, at jeg — ene og fam-lende — kun vil formaa at afstikke visse Omraader i Ter-rainet, hvor yderligere Gravninger i Dybden uden Tvivl vil forøge Udbyttet. —

Naar *Strandkøbingerne* brat — som tvungne frem af vul-kanske Kræfter — saa at sige i ét Træk bryder op af Dan-marks Muld i Slutningen af det 12. og første Halvdel af det 13. Aarhundrede, maa de sikkert være blevne til i Dønnin-gen af den mægtige Bevægelse, der spændende over hele Mellemeuropa netop i denne Periode kom vore Kyster nær-mere. En paa sin Vis imponerende Indsats af Mod, Kraft og Fremsyn i Forening skabte i 10.—13. Aarhundrede langs Fastlandets store Hærstræder og Vandveje nye Stæder i Hun-dredevis, *Torvebyer* grundlagte af gejstlige og verdslige Lands-fyrster med særlige Rettigheder og Formaal, i Regelen for-mede som en regelmæssig Ramme om en Torveplads foran et Abbedi, et Bispesæde, en Borg eller tæt udenfor Indkør-selen til en ældre Bydannelse, men i alle Tilfælde baade rets-ligt og topografisk af ny Støbning, ejendommelige Købmands-samfund, i Sammenhæng med hvis specielle Retsformer Køb-stadlovene havde udfoldet sig og skabt det dybe, forhen ukendte, retslige Skel mellem By og Land.⁴⁾

Købstadgrundlæggelse var Tidens store Tanke, en af Periodens vigtigste Indsatser i Kulturudviklingen, i Spanien, Frankrig og England sætter den Blomst, og fra det sydlige og vestlige Tyskland, hvor disse Nydannelser brød som friske Rodskud frem under Murene af de gamle Romerstæder langs Rhinen og Donau, glider Bevægelsen langsomt i en Bølge over Nordvesttyskland, Flandern og videre mod Øst hinsides Elben over Nord- og Mellemtyskland, Bøhmen, Østrig, Ungarn, Polen, Rusland og de baltiske Lande langs Østersøens Sydrand, efterhaanden som disse Egne lidt efter lidt fravristedes de slaviske Folkestammer og gjordes til Genstand for en omfattende Kolonisation.

Den fremadskridende Flodbølges Vækst afmærkes ret karakteristisk Trin for Trin af visse typiske Træk i Byplanens Udformning, Træk som i Førstningen forekommer famlende og usikre, men efterhaanden træder skarpere frem, idet de nygrundede Stæder i stigende Grad afklares for til sidst fast og sluttet at indordne sig med Grundkarréer symmetrisk om Midtortvet, som — afspejlende Torverettens Betydning — i Tidens Løb tilkæmpede sig Bebyggelsesplanens Førsteplads.⁵⁾

Det topografiske Element i denne Udvikling har vist sig at være en uvurderlig Ledetraad for Forstaaelsen af disse Forhold, og det ivrige Studium, som udenlands er sat ind paa Udnyttelsen af Byplanernes friske Kildestof, har i alle Fald som sikker Høst allerede nu kunnet bringe det Resultat i Hus, at der i Købstadanlægene spores en gradvis Udvikling mod større Klarhed og Regularitet. Type udformer sig af Type som Grene af samme Stamme, og i det store og hele betegner 13. Aarh.'s Plananlæg derfor en yderligere Udformning af det Skema, de forudgaaende Slægtled fortrinsvis havde benyttet.

Da Bevægelsen nu hovedsagelig er gaaet gennem Mellemeuropa fra Vest mod Øst, naar de Stæder, som i 1200erne er grundlagt i det store Kolonisationsomraade i de forhen slaviske Lande mellem Karpatherne og Østersøen, Højdepunktet i Gadenettets regelmæssige Opbygning med Torvepladsen

som Midte; thi som en Nød i sin Skal sidder den i disse Byer solidt omsluttet af Bebyggelsen.⁶⁾

I de vestlige Egne af Tyskland falder Købstædernes Spiring allerede i 10.—11. Aarh., mellem Saale og Elben i første Halvdel af 12., Øst for Elben især i Løbet af 13. Aarh.⁷⁾, og til disse 3 Hovedstadier i Bevægelsens geografiske Udbredelse svarer i Byplanerne karakteristiske Træk, visende *en stadig skarpere Formulering af Torvepladsens fremherskende Stilling.*⁸⁾

Hvor krystalklar og konsekvent i alle Led, Gadestrøg og Grundkarréer, er f. Eks. ikke en By som *Ny Brandenburg*, som — grundet o. 1250 — indenfor Bymurens Bue er planlagt og forud gennemtænkt til mindste Enkelthed og ikke levner det ringeste Raaderum for Tilfældighedernes Spil.⁹⁾ (Fig. 12). —

De danske Købstæders Oprindelse er saaledes ikke et isoleret Fænomen, men maa ses i Sammenhæng med Forholdene tæt foran Rigets Tærskel. Emnet fortøner sig paa evropæisk Baggrund; thi umiddelbart efter at Tidevandets yderste Spids kiler sig nær ind under vore Grænser, da Henrik Løve omkring Midten af 1100erne udfoldede en betydningsfuld, maalbevidst Virksomhed som Købstad-Skaber i stort Format¹⁰⁾, mærkes de første Udslag af samme Bevægelse her i Danmark, hvor *København* og *Kalundborg* dukker frem, og da Bølgen i sin fulde Bredde glider vore Kyster nærmere endnu, vælder Købstæderne i et Vaarbrud af den hjemlige Jord.

I første Halvdel af 1200erne anlagde de holstenske Grever Købstæder efter bedste Mønster, *Kiel* tog under Grev Johan i Aarene 1233—42 Form som en udtalt Torveby, behersket af et firsidet Midttorv¹¹⁾, *Neustadt* og *Itzehoe Nyby* i Holsten grundedes efter lignende Principper i disse Aar¹²⁾, og i Estland, hvor de danske Konger havde Magten skiftevis med Sværdriddernes Orden, skød *Reval* frem i Afsnit, beskyttet af Kongerne og 1310 paa Foranledning af Erik Menveds Hovedsmand, Ridderen Johan Kanne, omsluttet af udvidede Fæstningsværker¹³⁾. Over Rygen kom Danmark i nær Føling med

den ret storartede, i høj Grad typiske Købstadgrundlæggelse, der i Tidsrummet 1230—1300 satte Blomst i ikke mindre end 35 ensartede Byanlæg; Kongehusets mangeartede Forbindelse med Fyrsteslægterne fra disse Egne maatte naturligvis yderligere bane Vej for Paavirkning fra denne Kant¹⁴), og utæn-

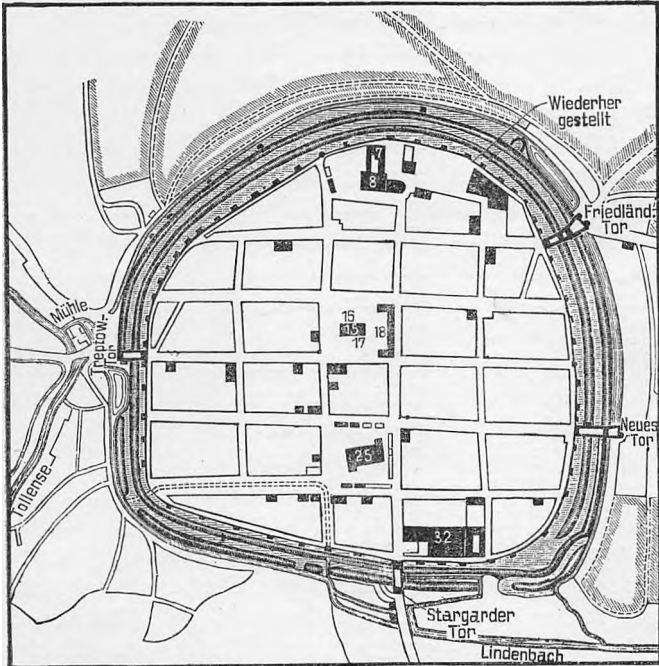

Fig. 12. Ny Brandenburg, grundlagt ca. 1250.

keligt er det ikke, at man selv i saa fjernt et Land som Bøhmen, hvorfra Valdemar Sejr jo som bekendt hentede sin første Brud, kan finde Tilknytning til enkelte af de Nyanlæg, som i det 13. Aarhundredes første Menneskealder udformedes herhjemme.¹⁵)

Anlægget af nye Købstæder regnedes for en kongelig Rettighed, et virksomt Middel for Landets Hersker til ikke alene

at fremme Handel, Samkvem og Omsætning i Riget, men tillige til at skaffe Kronen faste Indtægter, — og et ret karakteristisk Vidnesbyrd om, hvor kraftigt Kongen søgte at værne om denne sin Forret, er den mod Jakob Erlandsen under den store Ærkebisperid fremsatte Beskyldning for egenmægtigt at have grundet en ny Købstad paa Kirkens Grund, en Anklage Ærkebispens søgte at tilbagevise ved at hævde, at det var Prælaternes Pligt at styre Kirkens Ejendom saaledes, at de lagde Vind paa at leve „ikke ved at plyndre og tynde de fattige, men ved at skaffe sig retmæssige Indtægter.“¹⁶⁾

Ogsaa i Udlandet var Herskeren som Regel eneberettiget til at udstede Byprivilegier og forlene med den Torveret, som var Købstadvæsenets vigtigste Kilde. Men ligesom der findes Eksempler i Mangfoldighed paa, at han har overdraget verdslige og gejstlige Stormænd Ret til at anlægge Stæder, har den danske Konge ogsaa utvivlsomt af og til givet sine tro Mænd en lignende Tilladelse.

Med Vished vides det jo i alle Fald, at Kong Valdemar den Store overlod sin Ven Biskop Absalon Landsbyen *Havn* med omliggende Jorder, og at Bispens her 1167 begyndte at bygge den stærke Borg paa Strandholmen, hvis hvide Ringmur af Kridtsten nu — fremdraget af Aarhundreders Glemsel — som et mærkeligt Minde ligger i de overdækkede underjordiske Rum ved Christiansborg Slot. Den befæstede Ø i Strømmen mellem Amagers og Sjællands lave Strande var Forudsætningen for, at et Bysamfund i Tryghed kunde blomstre frem paa de aabne, pors- og græsgroede Flader, men Spiren til Staden *Købmannehavn* maa — i Lighed med tilsvarende Forhold udenfor Rigets Grænser — sikkert søges i det Torv, der som Krystalliseringspunktet for en Købmandsby grundedes i nøje Tilslutning til en ældre Bebyggelse, et Bondesamfund, hvis Jorder strakte sig over hele det Terrain, den voksende Hovedstad først ca. 7 Aarhundreder senere naaede fuldt at faa bebygget.¹⁷⁾

Denne Landsby hed *Havn*, dens Tilblivelse rækker langt tilbage bag Absalons Dage, og mange Forhold taler for, at

Bøndernes Gaarde har klumpet sig tæt sammen i den vestlige Del af Staden, Kvarteret om Vester- og Frederiksberggade; thi tværs over sidstnævnte laa den ærværdige Sct. Clemens Kirke, hvis Grundsten med formentlige Spor af en endnu ældre Trækirke, samt en Mængde Begravelser afdækkedes for en Del Aar siden. Mellem Mikkalbryggersgade og Vestervold

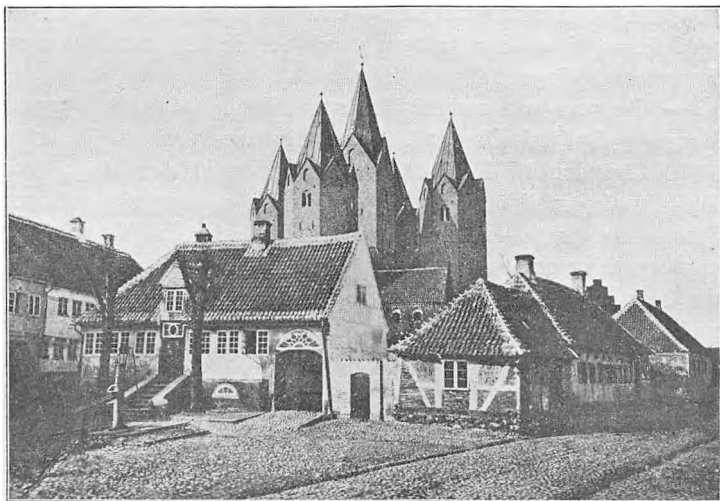

Fig. 13. Kalundborg. Adelgade passerer Gammeltorv og Kirke. Gl. Fotografi.

har Kirkegaarden tuet sine Grave over et ret anseligt Areal, og mellem Vestergade og Studiestræde har man i en dyndfyldt Hulning i Lerbunden ment at kunne paapege Landsbyens Gadekær. Under Grundudgravninger i disse Gader krængede det underjordiske København mørkt og slimet sit Indre ud i Dagens Lys, visende bag de dybe Kulturaflejringer ældgamle, murstensfrie Vejstrøg, som — lagte af større og mindre Rullesten — samler sig saa tæt om dette Kvarter, at man med god Grund har taget Fyldlagenes ejendommelige Oplysninger til Indtægt for den Antagelse, at her paa disse Kanter maa den ældste Bebyggelse søges.¹⁸⁾ Hvad enten nu Sct. Clemens,

hvis Ælde i alle Fald er hævet over al Tvivl, eller den første Vor Frue Kirke har Krav paa at kaldes den oprindelige Sognekirke i Bondebyen Havn, synes dens Bøndergaard at have flokket sig om dette Strøg, — og i Skæringen af de gamle Færdselsveje, Hærstræderne fra Nord, Vest og Øst, er det firsidede, lidt skævt formede *Gammeltorv* udlagt, om hvis *Vægge Købmanshavn* groede op, strækkende sig ad Klædeboderne og Tyskmandegade — nuværende Vimmelskaft — mod Øst ned ad Skraaningen mod det Sejlløb, som først og fremmest betingede Byens Fremtid.

— Omtrent paa samme Tid som Biskop Absalon byggede Borg og By ved Øresund, lagde Broderen Esbern Snare o. 1170 Grunden til *Kalundborg*. I Bunden af den Bugt, hvis Dragesvælg mellem Røsnæs og Asnæs aabner sig ud mod Storebælt, krummer Gisseløres Tange sig fra Overkæben som en Hugtand, skærmende bag sin Bue en stille Krog, en stormtryk Ankerplads for Skibene. Her laa fra gammel Tid det berømte *Hærvig*, Samlingsstedet, hvor Flaaderne atter og atter fylkedes for at stævne i Leding, og muligvis har der — allerede før Borgens Tid — ind under Møllebakkens brede Bryst klynget sig en ældre Bondeby, lejret omkring hin St. Olufs Kirke, som — selv længst forsvunden — endnu den Dag i Dag laaner Byens Døde Plads i sin Kirkegaardsjord. Skulde slig en gammel Bebyggelse have grupperet sig her, hvor Kordelgade malerisk bugter sig gennem „*Nederbyen*“, vil ogsaa Anlægget af Kalundborg „*Overby*“ paa Bakken omkring Vor Frue Kirke være et Eksempel paa en i Ly af en Borg tæt foran en ældre By grundet Købstaddannelse, — en frisk Kvist indpodet paa en gammel Stamme.

Karakteristisk for Kalundborg Højby — den mod Slutningen af 1100erne paa den stejle, snævre Bybakke anlagte Købstad — er det gennemløbende Hærstræde, Algade, som halverer Byplanen paa langs og danner den ene Væg i det centrale Trekanttorv, Vest for hvilket Esbern Snares navnkundige Kirke staar Vagt (Fig. 13). Et Blik paa Byens Grundrids i dets ældre Form er tilstrækkeligt til at vise, hvor afgørende

Torv og Hærstræde sammensmeltet danner Akse i Byanlægget, der i hele sin Opbygning slutter sig tæt op ad de i Mellem-europa mod 1100-Tallets Slutning udformede Købstadtyper.¹⁹⁾

Som Kalundborg Højby paa Bybakkens muromkransede Top er formet fast og klart om sit Trekanttorv ved Foden af Kirken, hvis Taarnknipe saa malerisk behersker Bybilledet, er ogsaa den østlige Del af Aarhus et ejendommeligt, delvis be-

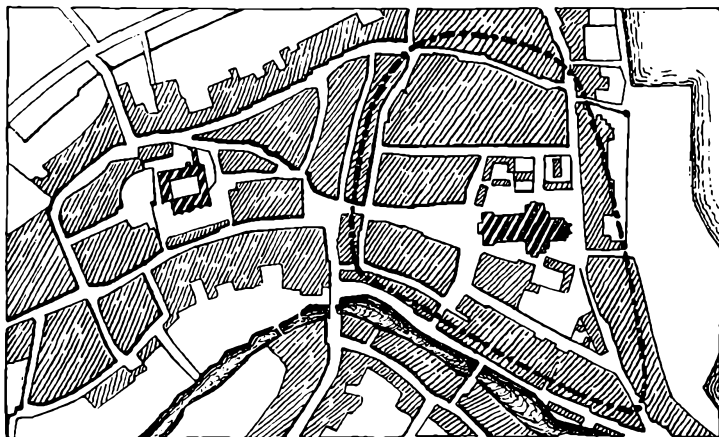

Fig. 14. Plan af Aarhus (1859). Den punkterede Linje betegner Sct. Clemens-Stadens Grænser.

slægtet Plananlæg med Færdselslinjer, der endnu mere udpræget underordner sig Domkirkens alt dominerende Førsteplads. Denne Bydel — Sct. Clemens-Staden har jeg foreslaaet at kalde den — udgjorde i Middelalderen en topografisk skarpt afsondret Helhed, hvis Omraade dannede en lidt skæv Firkant og indesluttedes af en Bræm af Grave, Planker og Volde. Den Dag i Dag betegnes Grænserne mod Nord og mod Vest af Gaderne *Graven* og *Volden*, Navne som markerer Beliggenheden af det middelalderlige Fæstningsbælte, der mod Øst fulgte Kystlinjen langs Havet, mod Syd knejsede paa Randen af Bakken, der netop her falder temmelig brat ned mod Aaløbet. (Fig. 14).

Denne befæstede Bydel, i hvis Midte Sct. Clemens Domkirke løfter sin mægtige Murmasse, maa uden Tvivl skyldes Kunst; thi i hvert af Grundplanens Træk lyser en klar Tanke, med sikker Haand er Konturerne for denne Bispestad trukket op tæt foran Tærskelen til en ældre, lidt vestligere liggende By, det ældste Aarhus, der — i Lighed med en Række jyd-ske Søsterstæder — tydeligt nok er født i Stævnet af de store Hærstræder Norden for Aaen. I „Tangen“'s skraat skaarne Gadelinje synes Sporene endnu bevaret af et af de gamle Vejtræk, som førte til *Lilletorvet*, hvorfra Adelvejene sluttede tæt op for forenede at passere Vandløbet ad det Vadedsted, hvis Navn stadig mindes i *Immer-* eller rettere *Emmervad*, Betegnelsen for den fra Torv til Bro ledende Gadestump.

Forholdsvis tæt herved er under Vor Frue Kirke ældgamle Fundamenter fremdragne af Stiftets oprindelige Hovedkirke, hin *Sct. Nicolaj Cathedral*, hvis Betydning først begyndte at blegne mod Slutningen af det 12. Aarhundrede, da Beretningen om Underet med den hellige Niels gik fra Mund til Mund og en Helligdomsglorie omstraalede det fattige, lille Trækapel ude paa Havbrinken, hvor hans jordiske Levninger havde fundet Hvile.

Aarhus-Helgenen Niels var af kongeligt Blod — uægte Søn af Knud Magnussen — en from, gudhengiven Mand, som viede sit Liv til Gudsyndelse og ydmygt havde begæret efter sin Død at maatte blive jordet i det beskedne, lille Kapel, som ensomt laa Øst for Staden paa en Bakke nær Stranden. Da Hellig-Niels i Aaret 1180 lukkede sine Øjne, var den daværende Aarhus Biskop, Svend, imidlertid ingenlunde tilsinds helt at opgive Haabet om desuagtet at faa den afdødes Støv stedt til Hvile i Sct. Nicolaj, „som da var Domkirke“. Et Møde af Stormænd foranstaltedes derfor for at drøfte, hvor den fromme Mands Gravsted rettelig burde vælges, og medens man raadslog herom, — se, da skete der, ifølge Legendens Beretning, et Under, idet en Stjerne funklende gled over Himmelhvælvet og dalede ned mod Øst, hvor den sluktes i en gravlignende Grube i Jorden foran Kapellet ude paa Hav-

brinken; Herren havde saaledes selv givet et Jærtegn, hvis Mening ikke kunde misforstaaes, og den hellige Niels' Ønske om, at hans afsjælede Legeme skulde hensmuldre ude i Strandkapellet, gik derefter i Opfyldelse, medens Rygtet om hans Hellighed bredte sig mere og mere i Mængden.

Da den mægtige Prælat, *Peder Vagnsøn*, en indflydelsesrig

Fig. 15. Udsigt fra Lille- mod Stortorvet i Aarhus gennem Snævringen, hvor Borgporten stod i Skellet mellem de to Bydele. Gammelt Fotograf.

Mand beslægtet med de Hviders Æt, 1191 besteg Aarhus Bispestol, besjælet af store Planer om at bygge en ny, pragtfuld Kathedral, valgte han derfor at lægge dens Grundsten netop paa Tomten af denne uanselige, lille Bygning som en mægtig Gravkirke over Hellig-Niels's Relikvier, hvorved denne Helgens Ry yderligere kunde sprede Glans over den Domkirke, han agtede at rejse.

Ude ved Kysten, Øst for det ældre Aarhus og tæt Norden for Aaens Munding hævede Domkirken da i Begyndelsen af det 13. Aarhundrede sine svære Mure, og uden Tvivl samtidig

hermed blev Linjerne trukne op om hin Sct. Clemens-Stad, hvis Grænser jeg ovenfor har skildret, og som fra først til sidst afgjort bærer Præget af at være lagt som en storladen Ramme om Kathedralen (Fig. 14—15).

Ind i Byen kom man ad „Borgporten“ en i Volden indsat svær Byport, gennem hvilken Strømmen af Vogne og Mennesker gik fra Lilletorvets Vejknodepunkt til Bispestaden, hvis Torv — stort og tresidet — aabnede sig direkte indenfor Porten, monumentalt afsluttet mod Øst af Domkirkens Taarnfaçade, ved hvis Fod Raadhuset — i alle Tilfælde fra Slutningen af Middelalderen — trygt laa forankret. Langs Stortorvets jævnt tilbagevigende Vægge førtes Færdselen stiltfærdigt udenom den faste Midte, som dannedes af Domkirkens Immunitetsomraade med Kathedralen, Bispegaarden og Kannikereresidensernes Række, en i Sandhed tætsluttet, imponerende Masse, udenom hvilken Gaderne ærbødigt veg til Side mod Syd og mod Nord for hinsides Kirken atter at løbe sammen foran den Port, som i Ringvoldens sydøstre Hjørne vendte ud mod Aa-Mindet, Byens vigtige Havn. Sjældent fint og harmonisk er Gadernes Masker her lagt i Mønster om Sct. Clemens Kirken, fremhævende dens Skønhed, skabende en Bebyggelsesplan, der Punkt for Punkt vidner om at være undfanget efter Domkirkens Grundlæggelse, men dog tæt ved dens Opførelsestid, nøje som Planen passer ind i samtidige, udenlandske Byanlæg af lignende Art og Bestemmelse.²⁰⁾ —

En mørk Februardag 1913 sank en Arbejdsvogn, som — tungt læsset med Jord til Ballast for en Skude — vaklede ned ad Skraaningen fra den tomme Plads Østerstræde 10 i *Holbæk*, pludselig i med det ene Baghjul og blev urokkelig siddende fast i Leret, saa man maatte gribe til Spaderne for atter at faa den fri. Under dette Arbejde viste det sig da til almindelig Undren, at det sunkne Hjul sad i Klemme i Tagrygningen af en romansk Grav, muret i haandslaaet Mørtel af svære, røde Munkesten, indesluttende Benraden af en Kvinde, som — efter Kistens Form at dømme — maatte være lagt til Hvile her engang i Løbet af 1200 Tallets første Halvdel.

Den Udgravning og nøjere Undersøgelse af Tomten, dette uventede Fund gav Stødet til, blottede en solid Kampestensgrund for en mindre Kirke, opført i romansk Tid og husende i sit Indre 3 murede Munkestensgrave (Fig. 16), et Par næsten fuldt fortærede Fyrrekister, hvis Planker kun viste sig som

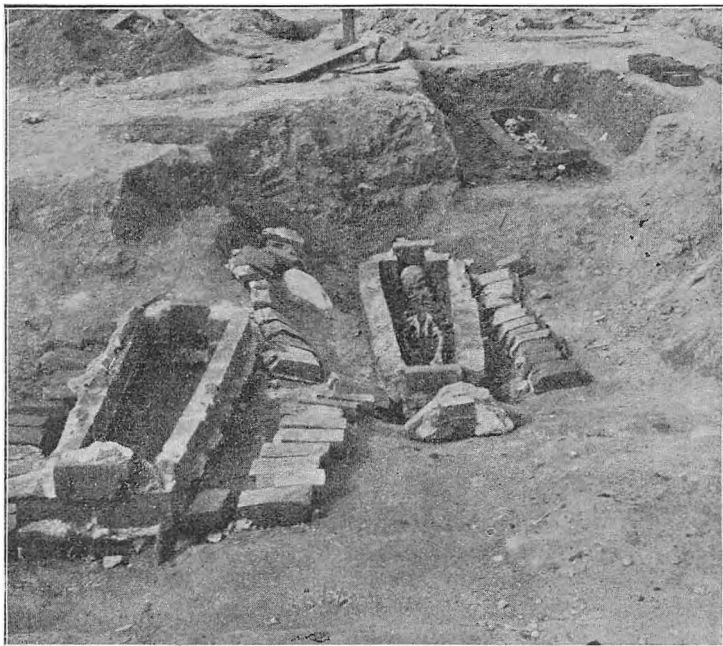

Fig. 16. Middelalderlige, murede Grave paa Løbæk Kirketomt i Holbæk. 1913.

dejagtige Striber i Fylden, samt to af sammenhobede Knogler og Kranier dannede Benkuler. Mellem de mange fritliggende Skeletter optoges desuden enkelte af de smaa, trebenede Lerpotter med Trækul, brugte til Afbrænding af Røgelse ved Gravens Indvielse, et Par Ibskaller med gennemborede Nakker, Pilgrimstegn, man havde medgivet de Døde som Minde om Valfart til hellige Steder, og en halv Snes Mønter, af hvilke

den ældste skrev sig fra Erik Glippings, den yngste fra Erik af Pommerns Kongetid.

Tomtens Historie var mærkelig hyllet i Mørke, hver Tradition forlængst udslettet om, at der her i Byens østlige Ud-kant — nær Møllerne og det gamle Rakkerstræde — fordem havde ligget et Gudshus, og i alle Tilfælde saa langt man gennem Kilderne kan følge Grunden tilbage i Tiden, har den alle Dage ligget tæt udenfor Købstadens Bebyggelsesgrænse.²¹⁾

Fundet af den glemte Kirketomt giver derfor Anledning til at fæste nogen mere Opmærksomhed ved den gamle Overlevering, som vil vide, at Holbæk oprindelig er en Sammen-smeltning af 2 Byer, en vestlig og en østlig, *Holbæk* og *Labæk*, af hvilke sidstnævnte — hvis Navn den Dag i Dag er knyttet til den østlige Del af Staden — i Løbet af Middelalderen gik op i den vestlige Hovedby. I Markerne Østen for Holbæk siges der forhen at være gjort Fund af Bygningsrester, Byens Jorder ligger alle ad dette Verdenshjørne, og i Aaret 1562 oplyses det i en Retssag, at der havde — „udi gammel Tid staaet 3 eller 4 hele Landsbyer paa den Grund og Ejendom, som nu bruges til Holbæk By, og er udi gammel Tid lagt øde for Holbæks Skyld“.²²⁾

De faa, tilfældigt bevarede Oplysninger, det er lykkedes at samle, kæder sig saa smukt sammen, at Billedet af Byens Tilblivelse synes at tage fastere Form; thi alt taler for, at man her staar overfor et *typisk middelalderligt Torveanlæg*, plantet med Kunst og i bestemt Øjemed som Spire til en Bydannelse ud paa aaben Mark, men dog tæt foran en ældre Bondeby og en kongelig Gaard, muligvis det senere Holbæk Slot.

Første Gang Navnet *Holbæk* forekommer, 1199, er det baaret af en Gaard og 4 tilliggende Landsbyer nævnes²³⁾, senere optræder Valdemar Sejr som Grundejer her²⁴⁾, og kanhænde er det da denne Konge eller hans nærmeste Efterfølger, som har bygget Borgen og lagt Grunden til den Købstad, der kort efter fuldt udviklet træder ud af Mørket. 1257 rejste Ærkebiskop Jakob Erlandsen nemlig Anklage mod de Holbæk-Borgere for at have ihjelslaaet en vis Asser Præst,

slæbt hans Lig med Reb om Hals forsmædeligt til Tinge, spytet det i Ansigtet og gravet det ned i uindviet Jord,²⁵⁾ — belæstet med hvilken Beskyldning Holbæk holder sit historiske Indtog i de danske Købstæders Række.

Den gamle, til Vor Frue indviede Landsbykirke i Labæk²⁶⁾ vedblev — som det synes — at være i Brug til Reformationen som Sognekirke for Holbæks østlige Del, Moderbyen, af hvilken Gaden Labæk muligvis er den sidste Skygge. Paafal-

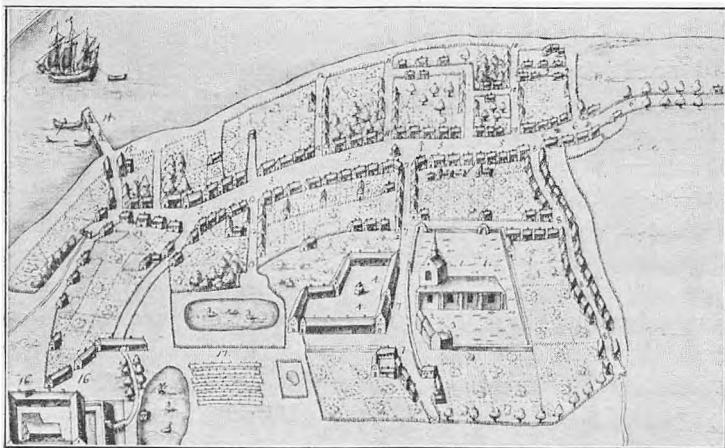

Fig. 17. Holbæk i 17. Aarh. Efter Resen.

dende er det i alle Fald, at den i Karakter — lige til op mod vore Dage udpræget Avlsbrugerkvarter — og hele Sammenhæng med den øvrige By indtager en Særstilling; thi i Mod-sætning hertil er det vestlige middelalderlige Holbæk fast støbt om en Torvekærne paa den lave, hvælvede Bakke, over hvis Bringe *Algade* breder sig stor og imponerende som et langstrakt Torv, bestemmende hele Bylegemets Bygning (Fig. 17). Denne Storgade, ved hvis Nordside den 1573 nedbrudte St. Nicolaj Bykirke havde Plads, drager fra Øst mod Vest op over Banken, hvorpaa Byen ligger, og — medens den ved begge Mundinger snævrer ind — udvider Væggene sig jævnt med den stigende Skraaning, saaledes at Torvestrøget paa Toppen

af denne naar sin største Bredde, ca. 40 Alen.²⁷⁾ Landevejene føres fra de to Verdenshjørner sammenkoblede ind i Algaden, der i hele sin anselige Længde ikke skæres paa tværs af nogen Færdselsaare, et for Byformer af denne Art typisk Træk, som finder sin Forklaring i Storgadens Tilblivelse som *Torv*, — og Holbæk middelalderlige Stadsret bestemmer da ogsaa i Overensstemmelse hermed, at „*Torvgaden* skal være fra de Stræder, som ligger nær til Stranden, og indtil de Stræder, som ligge til Smedelund og til Kloster“.²⁸⁾

Baade fra Øst og Vest er de Gader, som leder Landevejene ind paa dette Byens alt beherskende Hovedstrøg, svungne i en Bue eller bøjede i et Knæ tæt ved dets Indgang, saaledes at Torvepladsen — i fuld Harmoni med middelalderlige Plananlæg — ikke blotter sig direkte mod Byportene, men kryber ind i Midten af Bysamfundet for dér at finde en tryk Beliggenhed, dækket mod Storm og mod Fjender. Østerpaa hvor Bybakkens Fald former sig temmelig brat ned mod Labæk og Smedelundsgade, indsnævres Gadelinjen tandsnitagtigt af fremskydende Huse, atter et ogsaa i andre Stæder iagttaget Forhold, der utvivlsomt med Rette regnes for en karakteristisk middelalderlig Dannelse, dikteret af forsvarstekniske Hensyn²⁹⁾; thi blandt andet vil man ved Apotekergades Udmunding i *Haderslevs* gamle *Torv* — *Søndertorv* — finde dette Træk særdeles karakterfuldt udformet, idet Hus for Hus, det ene skudt en Kende frem foran Naboen, i vestre Gadelinje vaager med vagtsomme Øjne over det let krummede Strøg.³⁰⁾ —

Blandt de Byer, der som Skud af en gammel Stub synes at være brudt ud af Barken paa en ældre Bondeby med Markdrift og Jorder, hører først og fremmest *Sakskøbing*, som — med Rygstød i Landsbyen *Sakstorp* — maa være grundet en Gang i Løbet af Erik Plovpenning's Kongedage.³¹⁾ Med andre Ord foreligger der her et interessant Sidedykke til Holbæk, idet der paa Laaland — tæt op ad den ældre, faa Aar forinden omtalte Bygd — er skabt et Torveanlæg, i hvis Skygge Bonde-samfundets Selvstændighed hurtigt smuldrede hen.

Naar Kongen lod et Torv udstikke netop paa denne Plet, talte vægtige Grunde for Valget; thi som en tætsluttende Ring pressede et Vadested her Laalands to gamle Hærstræder sammen, idet baade Adelvejen fra de vestlige Egne af Øen over Østofte og Vaabensted og Færdselsaaren fra Sydøst-Laaland

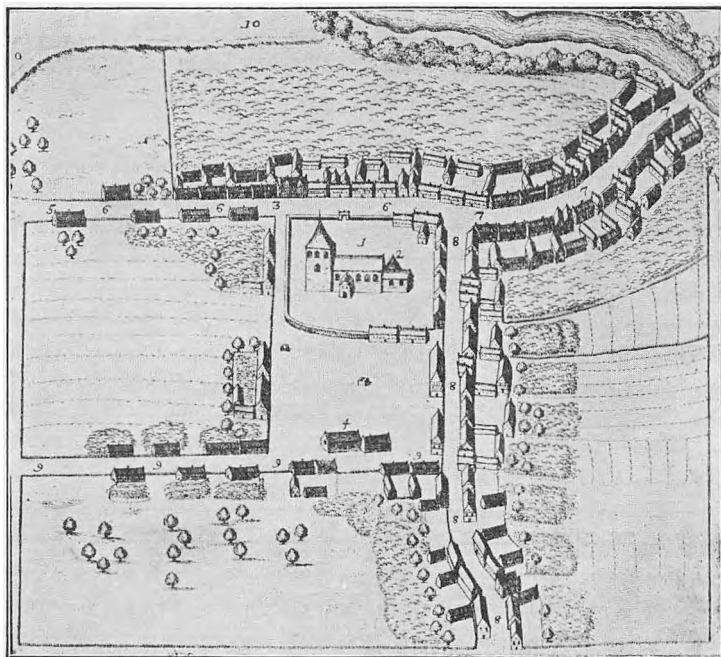

Fig. 18. Saksøbing i 17. Aarh. Efter Resen.

fra Herredsbyen Musse over Fjelde løb sammen for at passere Sumpdragene om Hardenberg Aa nær dennes Udløb i den smalle Saksøbing Fjord.³²⁾ Betinget af disse to Hovedveje — Vester- og Søndergade — har Byplanen taget Form som en ret Vinkel, der vender Spidsen mod Brogade og Bro, og mellem hvis Ben der Side om Side med den til St. Poul indviende Kirke er udlagt et rummeligt Firkanttorv (Fig. 18), medens man i Kvarteret om Gaasetorvet kunde fristes til at søge Tomten af

hin Sakstorp Landsby, hvis Navn fuldstændigt forsvinder, paa samme Tid som Købstaden bliver til.

I Sakskebøbing som i Holbæk udgør Torvet Bebyggelsesplannens Celle, men forøvrigt er selve Pladsformen af forskellig Type i de to Stæder, forsaavidt som sidstnævnte med sit langstrakte Algadetorv betegner et lidt ældre Trin i Udviklingen, medens den laalandske Torveby med sit regulære, firsidede Torv slutter op i Række med de Byanlæg, som i Udlandet saa Lyset omkring Midten og i sidste Halvdel af det 13. Aarhundrede.³³⁾

Det samme gælder *Haderslev*, der — øjensynlig i Slægt med Sakskebøbing — er lagt tæt Sonden for Fosterbyen *Gammel Haderslev* paa en højnet af Dam og Vandløb omringet Holm, over hvilken to store Landeveje fra Nord, gennem Byportene Bispe- og Nørreport, førte langs hver Gavlf af Vor Frue Kirke til det Syd for denne liggende, firkantede Torv. Fra dettes sydvestre Hjørne havde Søndergade den Opgave at lede den forenede Landevejsfærdsel ned ad Bybakkens ret stejle Skraaning og videre ad Mølleporten ud over den Bro, ad hvilken Trafiken gik over Strømmen mellem Dammen og Fjorden.³⁴⁾ (Fig. 19).

Lagt ved et Vejkryds med Torvet flankeret af Hærstræder er *Haderslev* som Aflægger af et ældre Bondesamfund Søsterstad til de ovenfor omtalte, og lader man Tanken vandre videre fra Stad til Stad Riget rundt, vil man Gang paa Gang finde Støtte for den Antagelse, at lignende Forhold har affødt en Række af de Byer, i hvilke Torvet myndigt samler Gadernes Net omkring sig. —

Bag det nuværende *Grenaa* dukker saaledes *Gammel Grenaa* frem som Genfærdet af en ældre Bygd, der — for Aarhundreder siden lagt i Graven — lod Navn og Boslod gaa i Arv til et Torveanlæg, som muligvis er grundlagt ud fra en nærliggende Kongsgaard.³⁵⁾ Købstadens Kim er det lille, aflange Torv. I Læ af Kirken, der meget passende er viet til de vejfarendes Beskytterinde Sct. Gertrud³⁶⁾, hvis Hverv det var „Herberg at bestille øster og vester eller hvor de ville“³⁷⁾,

forsamles Hovedvejene her et Stykke Nord for Aaen, som — fordmum langt mere vandrig — dannede Afløb for det nu ud-tørrede Kolind-Sund og spaltedes i 3 Grene ved de Vadesteder Syd for Staden, ad hvilke Landevejsfærdselen gik mellem Djurslands nørre og søndre Herred.

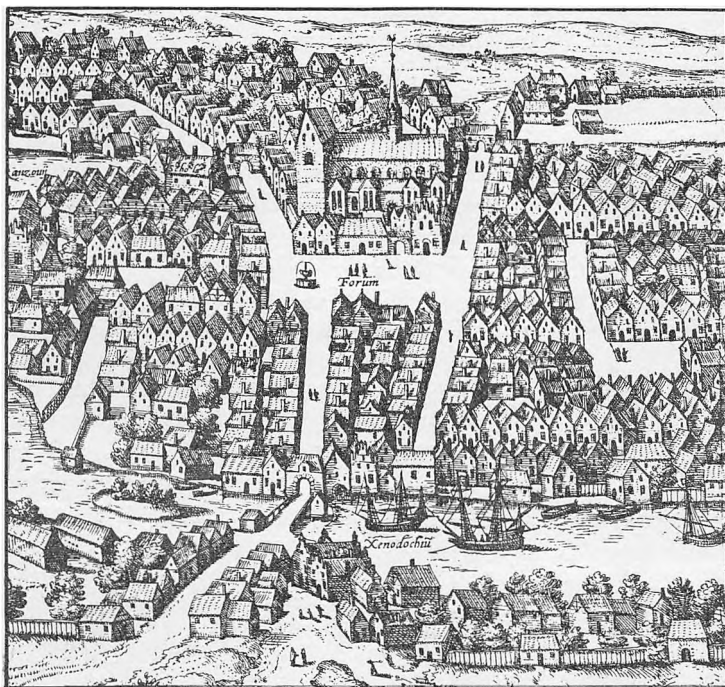

Fig. 19. Haderslev 1585. Efter Braunius.

Skuende fra et Bakkehæld tæt Vest-Nord-Vest for Byen viden ud over Landet holdt Gl. Grenaa Kirke længe Stand; thi skønt nedlagt o. 1558 forsvandt den først efter 1627, og i dens Tomt, der langt ned i Tiden brugtes som Fattigkirkegaard, har man i vore Dage kunnet følge Sporene af Byningens Kridtstensmure.³⁸⁾ —

I Gammelkøgegaards Frugthave Vest for *Køge* Købstad af-dækkedes i Efteraaret 1921 paa samme Maade de sparsomme Rester af Koret af en romansk Kirke med flere mærkelige Kridtstensgrave, de sidste Minder om hin *Gammel Køge* Kirke, som omgivet af en Landsby laa herude og — efter at have henstaaet øde og ubrugt siden Reformationen — 1571 jævnedes med Jorden.³⁹⁾ Fjernet en god Fjerdingvej fra Kysten knejsede Gl. *Køge* Kirke ved et Knæ af Aaen paa en mindre Bakke, der blødt som en Bølge løftede sig i det mod Aasen stigende Landskab, og foran hvis Fod de side Strandenge lavt og fladt strakte sig Østerud mod den brede Bugt.

Ved Aamundingen dér skabtes en Gang i Erik Glippings Tid en Købstad, *Ny Køge*, om hvilken det tydeligt fremgaar, at den er et kunstfærdigt Plananlæg, hvis Grundtræk den Dag i Dag afspejler den klare Vilje, som fra første Færd stak Hovedlinjerne ud i den bløde Engjord. Det store Torv er — ligesom i Sakskøbing — regelmæssigt lagt i Vinkel af to Hærstræder, et fra Nord, Nørregade, og et fra Vest, Vestergade, der forenede i Brogade fører videre over *Køge* Aa mod Syd. Den trygge Havn i Aagabet har bragt Byen i Blomst, født som den er som Strand- og Torvekøbing, der — 1288 endnu ikke fuldt bebygget — i alle Led er udformet i nær Tilknytning til de pommerske Byanlæg, som netop i Perioden 1230—1300 udfoldede sig særpræget og rigt, og visse arkitektoniske Ejendommeligheder i *Køge* Kirkes Taarn tyder desuden utvivlsomt paa, at der mellem denne Stad og Pommern har hersket en kunstnerisk Forbindelse.⁴⁰⁾

I det Mørke, som hviler over Byernes Barndom, er Torvet en Lygte, som blinkende viser Vej. Ofte ruger Mulmet tungt og uigennemtrængeligt, spærrende som en Mur paa alle Kanter, men af og til synes det at lette og usikkert lade os skimte et Omrids, Skyggen af et Navn, en Kirketomt eller en gammel Beretning, bag hvilke man aner Bondesamfundet, som havde Odelsret til Jorden, før Torveanlægget rykkede frem og langsomt fortærede dets Marv.

Ud fra en ældre Bebyggelses Forekomst uden videre at slaa

fast, at Danmarks Købstæder ganske simpelt i 12.—13. Aarh. har udviklet sig af Landsbyer, vilde dog sikkert ikke alene være forhastet, men ogsaa urigtigt. Købstaden er nemlig ikke direkte Barn af Bondesamfundet, men *en af Torv og Torveret præget Nydannelse*, bestemt til at leve sit eget Liv under særlige retslige og økonomiske Forudsætninger. Noget andet er, at det kunde være formaalstjenligt, ja nødvendigt, i den første Spiretid at give denne Nydannelse Læ og Støtte i en ældre By, et Klosteranlæg eller en skærmende Borg; thi i stor Udstrækning har dette været i Brug over hele Mellemeuropa, hvor en imponerende Række Stæder vitterligt er blevne til ved en *topografisk og retslig Sammensmeltning af et ældre, agerdyrkende Samfund og en om et Torveanlæg krystalliseret Købmandsby*.

Saa tæt sammensvejsset en Helhed udgør disse Bestanddele nu som oftest, at der i Købstadens Plan efter saa mange Hundrears Forløb næppe mere findes en Sprække, man kan stikke Kniven i og skille Gammel- og Torveby ud fra hinanden, og kun hvor en gammel By er vokset frem i flere Træk, markerer Torvet som et Ar Blomstringscentret for hvert Afsnit af Stadens Udvikling. Indenfor sin middelalderlige Murkrans er en By som *Rostock* tydelig tredelt, med hvert Vækstillæg grupperet om sit Torv⁴¹), og her i Danmark betegner — som forhen omtalt — Lille- og Stortorvet i *Aarhus* ligeledes afgørende Stadier i Byens topografiske Udformning.

Organisk omsluttet af Bylegemet sidder Torvet som et Kærnehus i et Æbles Kød, og ligesom der — forat blive i dette Billede — øverst paa Frugtens friske Skal smuldrer en Krans af Trevler, sorte, saftløse Spor af den befrugtede Blomst, findes der mangan Gang kun forkrøblede Rester af det ældre Bondesamfund, som i Middelalderen opslugtes af Staden; thi jo tættere de to Byer lagdes Side om Side, des mere skæbnesvangert maatte det selvsagt i det lange Løb blive for den gamle Landsby, hvis retslige og topografiske Selvstændighed hurtigt gik over Styr.

Sakstorp og *Sakskøbing* maa saaledes uden Tvivl have ind-

taget samme Plet, hastigt som sidstnævnte fik sin Fostermoder taget af Dage. *Gammel Grenaa* er sporløst udsløttet, samme Skæbne indhentede Landsbyerne *Venner* og *Vettels*, Forløberne for *Nykøbing paa Mors*, der 1299 optræder som Torvekøbing i Kongens Eje⁴²), og da *Maribo* 1416 grundedes som Købstad med et anseligt Torv skudt ind mellem Hærstrædet og Birgittinerklostret, gik det ældre *Skeminge*, hvis Landsbykirke indtil 1596 gemte sig bag Vestergades nordlige Husrække, fuldstændigt op i den nye Købing.⁴³)

Baade *Lille Næstved* paa Susaaens højre Bred, *Labæk* i *Holbæks* Østende og *Gammel Haderslev* bevarer derimod trods Tidernes Omskiftelser den Dag i Dag malerisk Præg af Fortidens Landbrug, medens Mindet om længst forsvundne Bondebyer andetsteds kun lever som en veg, uklar Anelse. Til Tider vil et fintmærkende Øre dog i Købstadens Navn kunne opfange Klangens af et langt ældre, i Slægt med de gamle Landsbyers, og nu og da vidner Stednavnene uomtvisteligt om, at Udviklingen har fulgt de ovenfor angivne Linjer; forud for Købstaden *Aabenraa* skimtes saaledes — i Følge „Kong Valdemars Jordbøg“ og Stadens gamle Skraa — Landsbyen *Gammel Opnør*, og paa samme Maade som *Ringkøbing* — ca. 1325 for første Gang omtalt som *Rennumkøpingh* — laante Navn af den nærliggende Kirkeby *Rænum*, Rindum, er *Lemvig* anlagt ved sin Bugt af Limfjorden ind under de Banker, fra hvis tunge Lerskrænter Landsbyen *Lem*, Nørlem, moderligt kigger ned til den lille, rødtoppede Købing, der kniber sig Plads paa den smalle Kystbræm.⁴⁴)

Begge sidstnævnte Byer er som Strandstæder fremvokset et Stykke fjernet fra det Bondesamfund, i Sammenhæng med hvilke de utvivlsomt er blevne til, men deres klare Opbygning, lige Gadelinjer og rette Vinkler, samt Torv og Kirkes faste Indordning i Bebyggelsesplanen, røber umiskendeligt, at de skyldes et Anlæg; thi medens enkelte Strandkøbinge — som *Middelfart* og *Korsør* — simpelt er udformede med Rygrad i det givne Adelstrøg⁴⁵), er de to ovennævnte Søstæder øjensynligt lagt frit ud paa jomfruelig Jord, skabte over skarpt optrukne

Linjer i Lighed med Borgbyer som *Vordingborg* og *Nyborg*, der — omsluttede af faste Værker — grundedes paa naturligt afgrænsede Holme i Tilknytning til Rigets stærke Slotte.⁴⁶⁾ —

Medens Torvet i de gamle Akselkøbinger hænger som en Frugt i Hærstrædets Stilk, viser mange af det 13. Aarhun-

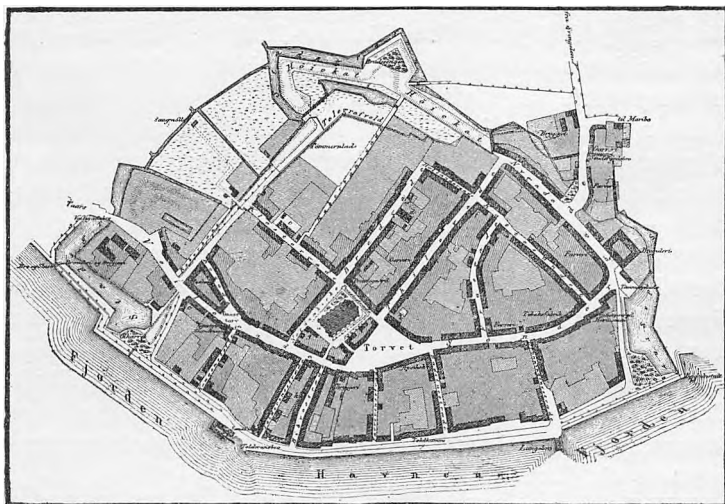

Fig. 20. Nakskov Grundplan. 1860.

dredes Nyanlæg — som det fremgaar af det ovenfor udviklede — mere selvstændigt prægede Torvetyper, der trods mindre Uoverensstemmelser dog i det store og hele bevæger sig fremad mod et og samme Maal; thi næsten alle Vegne lader Udviklingens Retning sig tydeligt følge, skridtvis førende frem mod stadig voksende Regelmæssighed. Fra de langstrakte, over Færdselsaaren byggede Pladsdannelser nærmer Pilen sig den rektangulære Firkant eller det omtrent kvadratiske Torv, om hvis Vægge det hele Bylegeme afklaret krystalliseres. Hærstrædet fra det aabne Land, som før saa stædigt skar Pladsen til efter sine Luner, maatte efterhaanden underordne sig Hen-

synet til Torvets Førsterang, lempende sit Løb efter de strenge Linjer, bag hvilke dette rumligt søgte at afgrænse sig.

Ligesom de langstrakte, vejformede *Torvegader*, vi kender fra Algade i *Holbæk* og *Nykøbing S.*⁴⁷⁾ samt Torvene i *Aakirkeby*, *Præstø*⁴⁸⁾, *Rudkøbing* og *Kjerteminde*, trofast slutter sig til den fra Akselkøbingerne nedarvede Tradition, betegner ogsaa det kunstfærdigt formede *Trekanttorv* — som det forefindes i *Kalundborg Højby* og *Sct. Clemens-Staden i Aarhus* — en Komposition over et ældre Motiv: den i et tvedelt Adelstrøg naturligt tilblevne Pladسدannelse.

Hvor følsomt og fint — som Hjærtebladet i en Blomst — slikt et Trekanttorv kunde udfolde sig, belyser en By som *Nakskov*, der — antagelig anlagt i Valdemar Sejrs Kongedage — bag sit Værn af Volde og Planker tog Form som en halvtaaben Vifte med Buelinjen mod Syd begrænset af Fjordens Kystbræm.⁴⁹⁾ Parallelt med denne, men et Stykke nordligere, krummer Adelstrøget, Sønder- og Vejlegade, sig fra Port til Port, trækkende midt i Byen Grundlinjen op for det tresidede Torv, der — i formindsket Maalestok genspejlende Stadens Omrids — bygger Gadenettet op i Flugt med sine Vægge, kapslende sig ind i en Skal, der fast og tæt slutter sammen om sin Kærne. (Fig. 20).

I Mellemeuropas Midte — især i Bøhmen og Bayern⁵⁰⁾ — vedblev man i Pagt med gammel Tradition at fastholde det lange Torv, Algadetorvet, som i kunstnerisk forædlet Form tjente som Længde- og Midtakse i regelrette, symmetriske Byanlæg af en Type, som heller ikke herhjemme er helt ukendt, men modent udviklet træder os i Møde i *Assens Købstad*, bag hvis middelalderlige Voldring dette Princip er gennemført uden Vaklen (Fig. 22).⁵¹⁾

Baade i Udlandet og hos os stiler Udviklingen fra 13. Aarhundrede mere og mere i Retning af det regulære *Firkanttorv*, og da mange af vore Købstæder kun bestod i en tynd Aflejring af borgerlig Bebyggelse langs det gennemløbende Hærstræde, faldt det ret naturligt at bygge et aflangt Torv op langs Adelstrøget, saaledes at dette kom til at danne Firkantens ene

Langvæg (Fig. 21, I). Denne baade i ældre og yngre Byer saare hyppigt forekommende Pladsform er dog desværre som Kilde mindre interessant, saa vist som Torve af denne Type baade kan være primære og senere indføjede i Byplanen⁵²); thi langt fastere indarbejdet i denne er Pladsen, fra hvis modsatte Hjørner Hærstrædet — f. Eks. i *Lemvig* og i *Stubbekøbing* —

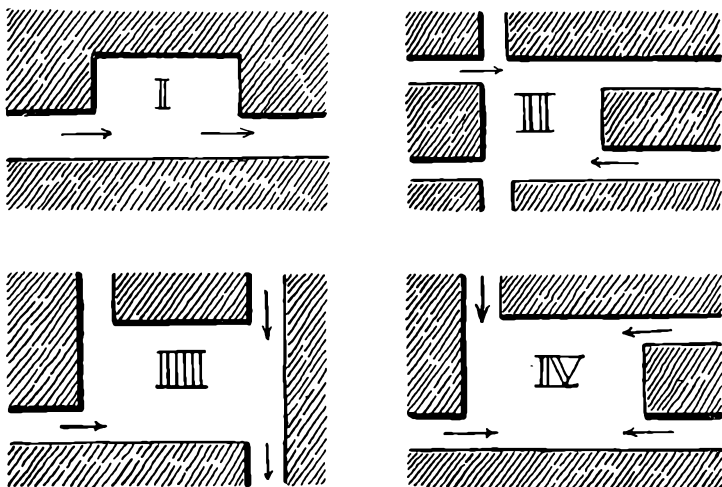

Fig. 21. Typer paa regelmæssige Firkanttorve. Pilene viser Hærstrædernes Løb.

baner sig Vej ind over den (Fig. 21, II), det samme gælder Firkanten, hvis to Sider — f. Eks. i *Køge* — begrænses af de strejfende Hovedstrøg (Fig. 21, III), — og særlig dominerende gør Torvet sig gældende i en By som *Holstebro*, hvor Landevejenes Færdsel fra alle Hjørner strømmer sammen — som Blod til et Hjærte — for atter at fordeles i forskellige Retninger (Fig. 21, IV).

Fra de forblæste Flader mod Nord stred Thyboernes gamle Studevej sig frem, førende over Oddesund og Kilens Snævring ved Struer direkte mod Syd til Broen over Storaæn, hvor den mødtes med andre Driftsveje fra Hardsyssels nordlige Strøg; thi fra gammel Tid var Overgangsstedet over det svul-

mende Vandløb Vejenes egentlige Maal. Før de med Drifter af Okser og Stude fik Lov at passere, maatte de dog bøje ind over det lidt nordligere ved Foden af det faldende Terrain placerede Torv. Rollerne var i Tidens Løb byttet om, — Akseltorvet, som forhen rundt om i de ældste Byer viljeløst slæbtes i Færdselens Kølvand, klamrende sig til Hærstrædets Rand, havde i 12. og 13. Aarhundrede efterhaanden vokset sig saa stærkt, at det nu selv gjorde Holdt, hvor det vilde, tvingende de stridige Veje under sin Vilje.

FJERDE KAPITEL

Det voksende Tryk.

— „med Gaarde og Vaaninger omkring bygt“.¹)

Tiderne gik. Aar for Aar lagdes til Stædernes Alder, Ugedag efter Ugedag larmede Stenbroen under Hjulene af Bøndernes Vogne ad Adelstrøget tii Akseltorvet, indenfor hvis snævre Vægge Høsten fra Oplandets udstrakte Marker samledes og opslugtes af den graadige By, og hvor klart og fast Pladsen end sad i Købstadens Midte, var dog ogsaa den underlagt Forvandlingens Lov, Slid gnavede paa dens Hjørner, den stadige Strøm, som pressedes ind gennem den, afsatte sit Bundfald.

Som et Brændpunkt i Byens Liv, brændte Torvet selv sammen, ændrede Form og Omfang, forstenede og blev mindre i Gløden af de Flammer, som spillede om det. —

I Middelalderens mørke Brydningstid var det sikkert ingenlunde overflødigt, at Torvets Fred yderligere søgte Rygstød i den Fredhellighed, som omkransede Kirkens viede Omraade²); thi i de fleste gamle Byer ligger *Torv og Kirke tæt Side om Side*, omrammet af Bebyggelsen, ligesom der ofte indviedes særlige *Torvekirker*. Atter og atter nævnes saadanne i Udlandet³), og i Ærkebisperstaden *Lund* laa ved Byens gamle Algadetorv paa det store Hærstræde en Kirke — „*Maria minor in foro*“ — hvis Fundamenter med mærkelige Rester af en Stavkirke Grundgravninger for faa Aar siden uventet fremdrog af de mægtige Kulturlag, som har ophobet sig om Stadens gamle, merkantile Midte.⁴)

Hvor Torv og Kirke grænsede sammen, kunde de Handlendes Vrimmel om fornødent brede sig ind paa Kirkegaardens Grund, paa hvis tuede Flade Boder, Telte og Bænke med Varer rejste sig over Gravene, et Syn ingen tog Forargelse af i en Tid, hvor Markederne — sammenlænket med kirkelige Højtider — mangfoldige Steder afholdtes tæt omkring Herrens Hus. I Mylderet af Pilgrimme fra forskellige Egne udklækkedes Spiren til mangt et Handelsstævne, hvis Oprindelse afspejler sig i Betegnelsen *Kermesse*, Kirkens aarlige Højtideligholdelse af Værnehelgenens Dag, ligesom *foire* i Frankrig, *fair* i England, bevarer Mindet om Markedets Udspring af Kalenderaarets *feriæ*.⁵⁾

Paa Kirkens Helgendag, naar Klokkerne klang til Fest, toges ej alene Kirkegården i Brug, nej Markedets Uro og Livsfylde skyllede som en Sø over de dødes Grave ind i selve Helligdommen, fyldende Kirkehælvingerne med Genlyd af jordisk Glæde.⁶⁾ Endnu 1887 saaes under Markederne i *Slesvig By* Domkirkens Korsgange stuvende fulde af Boder⁷⁾, og som en sejt, sidste Udløber af denne middelalderlige Skik fastholdt Boghandlerne langt ned i Tiden deres Stæde i Kirkernes Side-skibe. I *Ribe* maatte — i Christian III's Dage — ingen Kræmmer i Markedstiden bygge Bod paa Gade, saa længe der endnu var Rum paa Domkirkegården⁸⁾, og ved Klostre, hvor Markeder holdtes, opstilledes Salgsboderne Rad for Rad — byvis ordnet⁹⁾ — indenfor Hegnet, som omgav de dødes Have.

Først paa Baggrund af dette Billede aftegner den middelalderlige *Kirkegaard* sig i al sin Ejendommelighed — ikke tyst og lukket, ene helliget Mindet om de henfarne — men præget af Livets Uro, flittigt udnyttet af den levende Slægt, som vel vidste at tage dens rummelige Terrain i Brug til vidt forskellige Formaal.

Retterting og Raadslagninger fandt ofte Ly i Skyggen af Kirken, Skuespil og Processioner med Kors og Røgelse banede Vej for Foreteelser af rent verdslig Art, som éngang indplantet kun vanskeligt lod sig udrydde, og betegnende er det, at de københavnske Kirkegaarde endnu 1689 brugtes som Allarm-

plads, naar Brandvæsenet kaldtes ud af Klokkernes Klemten.¹⁰⁾

Det fik endda gaa an, at Smaaboder — lig vilde Skud af Ask og Elm — sprængte sig Vej gennem Kirkegaardsdiget, hvor

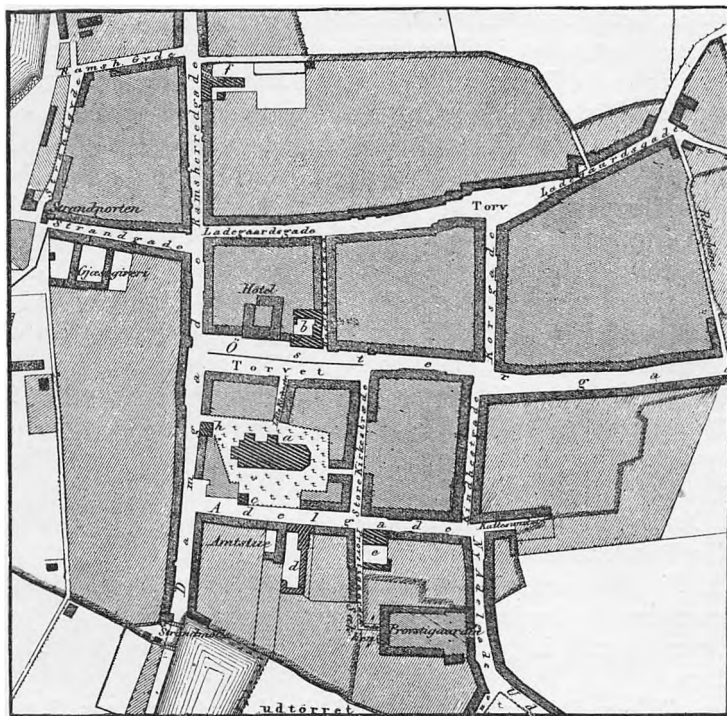

Fig. 22. Assens Grundplan. 1859.

driftige Folk om Søndagen bredte Væerne ud forat friste Kirkegængernes Købelyst, en Skik hvoraf Rester har holdt sig lige op mod vore Dage ved Landsbykirker i afsides Egne.¹¹⁾ Værrer var det, naar Øl- og Vinboder nærgaaende klistrede sig ind under Kirkemurene. Voldsomt foer man — baade her og i Sverige — efter Reformationen frem mod Kirkebakkernes Skænkeboder, som truedes med Ødelæggelse og Ild¹²⁾, og at

Skikken, som var gammel af Rod¹³), bundede dybt, turde fremgaa af, at det selv i de fornemste Købstæder holdt haardt at faa drevet de Vinboder ud, som frækt bredte sig paa Kirkegaardene, ja stundom vovede sig ind i selve Herrens Hus.

Under Plyndringen af *Vesteraas* skal Dalkarlene 1521 bravt have tyttet i sig af Øl, Vin, Kirsedrank og Mjød, som i store Masser rummedes i Vinboderne under Raadhuset og oppe i Domkirken¹⁴). Baade i *Roskilde* og i *Lund* husede Domkirkegaardene Vinkældere, der først 1624 forbødes, „efterdi usømmeligt er hos Guds Hus saadant Slemmeri og Drukkenskab skal øves“¹⁵), og en Menneskealder før havde Kannikerne i *Ribe* uden Skrupel indrettet en Vinkælder under Kapitelshuset med Nedgang fra selve Kirkegården.¹⁶)

Fod for Fod fortrængtes Bacchus dog efterhaanden fra Kirkens Enemærker, hvor stædigt han end sine Steder strittede imod; thi i *København* fik man først 1699 fravristet Vinstuen „Dyrkøb“ hin Stump af Vor Frue Kirkegaard, den forud havde erobret, og Kælderens fugtige Stamgæster maatte med Græmmelse se Ligkister „med døde Kroppers Rad“ atter indtage den hyggelige Krog, „hvor Oxehoveder Vin tilforne laa paa Lad“.¹⁷) —

Torv og Kirke hører sammen. Næsten alle Vegne raader den Regel, at de tæt Side om Side ligger i Midten af Byen¹⁶); thi Kirkens Nærhed var en Krykke for Torvets Fred, Kirkegaardens tilstødende Terrain en kærkommen Reserveplads for det myldrende Liv, der rørte sig her paa Torve- og Markedsdage.

I Tidens Løb er de spredte Boder i Kirkegaardens Rand vokset sammen i en tætsluttende Husrække med Front imod Torv, Ryg mod de dødes Hvilested, og som et stille Vidnesbyrd om, at disse Bygninger staar med Rod i gammel Kirkejord, har der længe hæftet, ja hæfter mangan Gang delvis den Dag i Dag en Jordskyld paa Grundene. Selvom Husene var fri Ejendom, fastholdt Kirken dog vedblivende en vis Ret over Jorden, af hvilken den krævede aarlig Leje, og er denne under Tidernes Omtumlelser end ofte forlængst glemte eller

afløst, taler dog nu og da opgravede Benrade tydeligt nok om, at Bygningernes Grund er lagt mellem Kirkegaardens Grave.

Maa Byernes middelalderlige Torve saaledes oprindelig tænkes direkte begrænset paa den ene Side af den da utvivlsomt kun kummerligt hegnede Kirkegaard, har Bølgeslaget af Handelsrøret dog hurtigt sprængt Gærdet, og i Brændingen er den Husrad forstenet, som nu i mangen By danner Skel mellem

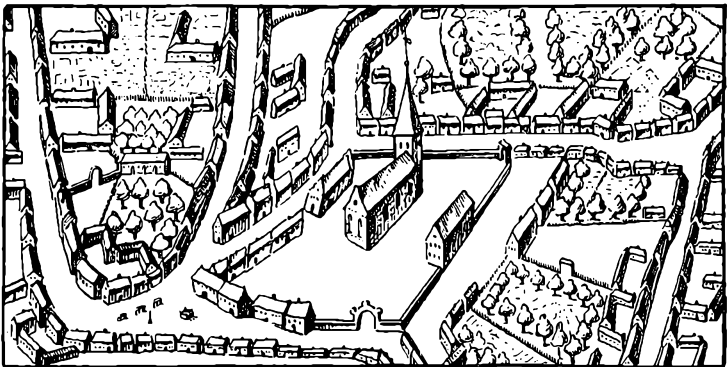

Fig. 23. Gammeltorv og St. Mikkels Kirkegaard i Slagelse i 17. Aarh. Efter Resen.

Kirke- og Torveplads. De tilfældige Stader og Skure, som kneb sig et Fodfæste i Kirkegaardens Kant, forpuppede sig efterhaanden for at forvandles til Boder af fastere Form, byggede af Bindingsværk, Fjæle eller Sten, og mens Tiderne gik, dannede Smaacellerne Kar, Skillevæggene opløstes, og værdige Købstadgaarde opstod ved Sammensmeltning af flere mindre Grunde til én, — en Udvikling, som allerede var i fuld Gang, inden Middelalderen ebbede ud.

Medens Sct. Olai Kirkegaard i *Helsingør* fra første Færd bredte sig helt ud til Sct. Anne- og Stengade, om hvis Hjørne Torvet holdtes, ommuredes den efterhaanden mer og mer af en Skæl af Bygninger, som klamrede sig til dens Yderrand, og i Kirkens „rette Jordebog eller Stol“ af 1579 kan man — Bod

for Bod, Gaard for Gaard — følge Jordskylden af de Bygninger, som omslutede Kirken, ikke alene langs disse Strøg, hvor Forretningstilværelsens Puls bankede, men ogsaa mod de andre Verdenshjørner.¹⁹⁾

Allerede i 15. Aarh. holdt Boderne til paa Sct. Mikkels Kirkegaard ved Gammeltorv i *Slagelse* (Fig. 23); langt ned gennem Tiderne kan man spore Jordskylden til den efterhaanden helt indbyggede Kirke²⁰⁾, og lignende Forhold genfindes By for By, hvor Kirkens Øvrighed stundom i Gadeskellet rejste en Række Boder²¹⁾. Paa Helligaandskirkens Grund langs Fiske-torvet — nu Amagertorv — i *København* byggedes saaledes i Frederik I's Dage en Rad af Stenboder²²⁾, og *Ribe* Domkirke ejede langs Kirkegaarden 7 Boder af Sten, som efter 1544 nedbrødes for atter at skaffe Torvet Luft.²³⁾

Rundt om i Landets Byer — i *Sakskøbing* (Fig. 18), *Bogensø*, *Nakskov*, *Sæby*, *Ringsted*, *Assens*²⁴⁾ (Fig. 24) og adskillige flere — møder man *Billedet af det af Bygninger helt omslutede, gothiske Torv*, skilt fra Kirken, som tydeligt nok har ofret en Strimmel af Kirkegaardens Jord til Grunde for den spærrende Husrække; thi jo tættere Staden voksede sig i sin gamle Skal af Planker, Grave og Mure, des stærkere rejste Livet sine Krav, Hensynet til de døde maatte vige, mindre og mindre blev deres Urtegaard i Byens Midte, snævrere og snævrere trængte Bebyggelsen sammen om Herrens Tempel.

Klæbet tæt op ad hinanden lig en snaksom Dværgflok lagde de smaaborgerlige Huse sig malerisk og morsomt i Læ under Kirkens Kapeller og Stræbepiller. Jo stærkere Bebyggelsen presede paa, des trangere blev det frie Rum omkring Kirken, og i Udlandets Stæder hørte et sandt Mylder af Boder og Smaahuse ind i det gamle Bybillede, lejret om Kirkens Sokkel som den Fodpose af Ymper og Krat, der som Regel breder sig om Kæmpeegens Rod. Velment, men desværre paa Vildspor er derfor den Nidkærhed, hvormed man i moderne Tider, ofte med store økonomiske Ofre, har luftet ud om Foden af monumentale Kirker og berøvet dem den fornøjelige Koloni af snyltende Smaaborgerlighed, der med gammel Hævd indrammede dem

og lod Kathedralernes Storhed og stræbende Linjer dobbelt vældigt gøre sig gældende.²⁵⁾

Mindre som vore Købstæder var og gennem Tiderne vedblev at være, antog denne Indbygning vel ikke saa udpræget en Karakter herhjemme, men Udviklingen gik ikke desmindre uomtvisteligt i samme Retning, Livet stjal fra de døde, Kirkegaardens Kanter smuldrede bort, — *Torvet kapslede sig ind.*

Fig. 24. Torvet i Assens ca. 1880. Efter Fotografi.

Som rimeligt var stimlede Husene tættest sammen om Forretningscentret i Byen, og særlig følelig mærkedes derfor den Indsnævring, som berøvede Akseltorvet den elastiske Væg mod Kirkegården, der efter Behovet kunde give efter og virke som Nødventil, naar Trængslen af Mennesker og sammenkørte Vogne blev for stor. Bodrækkernes Stivnen til Murklodser i Kirkegaardens Skel var en *Forkalkning i Bylegemet*, som hæmmede Blodomløbet, og denne Udvikling gik tilmed Haand i Haand med en anden, der i ikke mindre Grad øvede

Tryk paa Byens Hjærte, idet *Torvelivet i sig selv i Tidernes Løb satte Aflejringer*, der yderligere lagde Beslag paa den knebne Plads. —

Skikken at bruge et *Fredstegn* under Handelsstævne er udbredt over al Verden og meget gammel. I Middelalderens ældre Periode tjente saaledes en *Gren*, en *Dug* eller et *rødt Skjold*, som løftedes og sænkedes, som Signal til at lade Vaabnene hvile, medens det fredelige Møde fandt Sted og Varerne byttedes, men frem for alle andre Tegn blev dog *Korset* Torverettens og Torvefredens almindeligt anerkendte Symbol.²⁶⁾

Det simple Kors af Træ, beregnet til at opplantes, naar Torvet aabnedes, og atter fjernes, naar det var slut, antog i Løbet af Middelalderen lidt efter lidt mere permanent Karakter, indtil det — kunstfærdigt hugget i Sten — knejsede midt paa Byens Torv som Fredens Sindbillede²⁷⁾, ved hvis Fod officielle Kundgørelser fandt Sted, ja tilmed nu og da en Synder satte sin Ryghud overstyr under Bøddelens Ris og Forvisningsdomme forkyndtes.²⁸⁾ Paa ret ejendommelig Maade gik Torvekorset i England nemlig i et Slags Kompagniskab med Byens Kag²⁹⁾, idet de oprindeligt primitive „market-crosses“ gradvis undergik en mærkelig Forandring, omformede som de blev til smaa, kaglignende Bygninger, runde eller manglekantede, baarne af Piller og Buer og øverst afsluttede af Platform eller Tag, stundom kronet af et Kors, ofte kun af en Vindfløj i al Almindelighed. Skønt Tiden efter Reformationen saaledes havde pillet hvert synligt Minde om Afstamningen bort, fastholdt man dog trofast mod Traditionen det gamle Navn „market-crosses“ for de Smaapavilloner, man helt op i det 19. Aarh. vedblev at anbringe som Prydelse paa Torvet.³⁰⁾

Den *Handske*, man efter gammel Skik stundom hængte paa Torvekorset i tyske Byer, har næppe nogensinde i snævrere Forstand været et Torvetegn, men kun Symbol paa Torverettens Overdragelse ved Herskerens Haand, og Udstikning af en *Hat*, et *Skjold* eller en simpel *Straavisk* bundede utvivlsomt i Forestillinger af lignende Natur.³¹⁾

Intet af disse Tegn nævnes i Danmark, hvor end ikke et Torvekors er bevaret eller — mig bekendt — omtales nogetsteds i Kilderne, hvoraf man dog ingenlunde tør slutte, at vore Byer skulde have savnet et Sindbillede af saa gammel Rod og vid Udbredelse i Evropa; thi Korset kendtes i alle Fald som *Fredkors*, i hvilken Egenskab det i Middelalderen afmærkede Grænseskellet for *Holbæk Købstads Retsomraade*.³²⁾ og

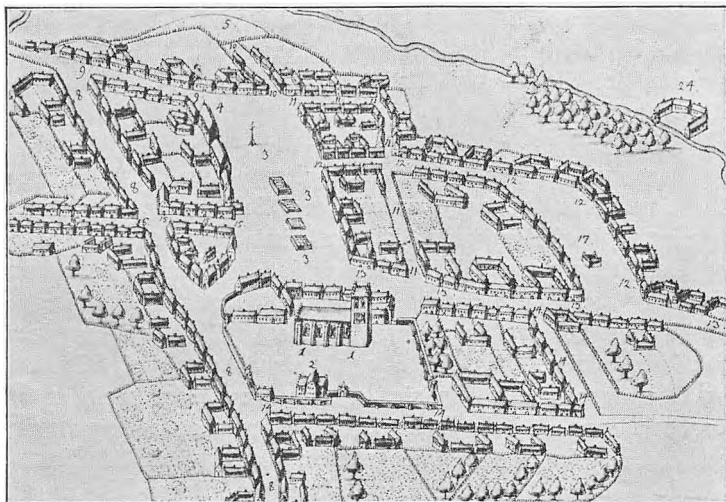

Fig. 25. Slangerup Torv med Torvestene i 17. Aarh. Efter Resen.

paa flere af de til Resens Atlas i 17. Aarh. udarbejdede Byprospekter vil man bide Mærke i, at der paa Torvepladsen findes tegnet et knejsende, oprejst Kors, som — det være nu et Billede fra Virkeligheden eller en Signatur slet og ret — dog i alle Fald turde vidne om, at Begrebet ikke var ukendt herhjemme (Fig. 25, 32).³³⁾ —

Til vore Akseltorves ældste Udstyr hørte velsagtens jævnsides Torvekoret nogle af hine plumpe, svære *Torvestene*, massive Diske, dannede af brede, let afplanede Kampestene, af hvilke der i Middelalderen laa 9 paa Rad foran Raadhuset i

Kiel, brugte af Pottemagere, Grynhøkere og andre Handlende, som — mod en Afgift til Stadens Kasse — her fik Lov at udstille deres Varer.³⁴⁾ Naar en Bod i *Lund* 1404 betegnes som liggende „juxta lapidem piscium“,³⁵⁾ maa man herved utvivlsomt forestille sig en saadan, fortrinsvis af Fiskerne benyttet Torvesten i Lighed med de 4 flade Kampestenene, der den Dag i Dag som et Minde om Byens Købstadherlighed breder sig i Græsset paa *Slangerup* Torv. Om disse hedder det nemlig med rene Ord i det 17. Aarhundrede, at der i gamle Dage paa dem solgtes Kød og Fisk paa Torvedagene, og endnu i Mands Minde brugtes de, tilsølede af Blod og Indvolde, til Udskæring af disse Varer under de store Markeder, som afholdtes i Byen.³⁶⁾ (Fig. 25).

Langt mere bevægelig end disse plumpe Stene, som éngang lagt tilrette laa urokkeligt nedsunkne i Brolægningen, var den flygtige Flok af *Bænke* og *Skamler*, Fjælelad baarne af Bukke og Ben, beregnet til Udstilling af de falbudte Sager. Hver Torvedag kom de klaprende frem for larmende at stilles i Række og Geled efter god middelalderlig Skik fagvis ordnet paa faste Stader, Kød-, Fiske- og Brødskamler for sig, Smede- og Skomagerskamler for sig, og saa fremdeles, saaledes at Torvepladsen — i de Byer, hvor den skærpede Torvetvang raadede, — for nogle Timer næsten blev et helt lille Spejlbillede af Byen selv med dens Kødmanager-, Bager-, Suder- og Smedegader.³⁷⁾ Skønt mobile og lette at fjerne, naar Salgstiden var slut, viste disse Skamler dog i Tidens Løb Tilbøjelighed til at gro fast; thi naar en Mand efter et natligt Sammenstød i *Helsingør* 1611 fandtes siddende haardtsaaret op mod en af Bænkene paa Torvet, turde dette tyde paa, at disse havde slaet Rod³⁸⁾, og 1641 fandt Magistraten i *Køge* det derfor betimeligt at aabne et Felttog mod de Skamler og Slagterblokke, Godtfolk lod henstaa paa Torvet. Hvis de ikke fjernes, skulde de uden Naade „gives til Pris“ for Bytjenerne.³⁹⁾

Fra Skamlernes urolige Smaakrav truede der dog naturligvis ikke nogen større Fare, nej langt mere farlig for det frie Albuenum virkede Skranger, Haller og Boder, der — alle af

middelalderlig Oprindelse — udviklede sig til solide Bygninger af Tømmer og Sten, grundmurede Husrader, som liggende paa den i Forvejen tit trange Torveplads afskar Strimler af dens Terrain og hæmmede den frie Vognfærdsel.

Skrangen eller *Skranken* var fra først af kun en simpel Afspærring af en mindre Salgsplads, der stundom forsynedes med

Fig. 26. Flensborg Nørretorv med „Skrangen“ 1863. Efter Træsnit af H. C. Ley.

opretstaaende Træstativer, paa hvilke store Stykker Kød, hele, opskaarne Kreaturer, Klæder eller andre større Varer kunde hænges til Skue⁴⁰). I Aaret 1272 omtales allerede en Kødskranke i Hamborg⁴¹), den i *Ribe*, som først havde Stade ved Skibbroen, flyttedes 1585 hen paa Torvet, hvor den udgjorde en særlig Bygning⁴²), og som saadan — i Lighed med den grundmurede „Skrange“, der endnu i vore Dage ligger ved Nørretorv i *Flensborg* (Fig. 26) — maa man vel i Regelen tænke

sig de særlig af Slagterne benyttede Skranger, som af og til omtales i vore Købstæder i 16. og 17. Aarhundrede.⁴³⁾

Forsynede man Torveskamlen med et lille Solsejl, Tag eller Sideskærme fik man en *Bod* af primitiv Form, lille og nem at flytte om med, og i denne Skikkelse har de første Salgsboder uden Tvivl i tidlig Middelalder holdt Indtog paa Stadens Torv. Smaa og lette at bære maa de i alle Fald have været; thi i Cambrai medførte Overtrædelse af Torveordningen nemlig kort og godt, at Synderens Bod øjeblikkelig blev baaret ind paa Raadhuset⁴⁴⁾, og langt op i 17. Aarhundrede bevarede en Del af Boderne deres Rørlighed. Bagerboderne paa Lilletorv i *Malmø* var saaledes transportable og byttede ofte Plads i Rækkerne, da det i Lavet var „manérligt“, at Oldermænden stod øverst.⁴⁵⁾

Allerede i meget gammel Tid havde Byraadene dog selv sat sig som Opgave at opføre *permanente Rækker af Torveboder*, ikke at tale om de imponerende *Haller*, Borgerskabet i Flanderns mægtige Byer lod bygge, storladne Monumenter, mod hvilke vore Skranger og Boder var som Stodderhytter at regne. Udlandets Torvehaller betegnede dog ingenlunde en Mindskelse af Torvets Fladerum, snarere en Tilvækst forsaavidt som Arealen ofte udvidedes ret betydeligt gennem Bygningernes Stokværk, Gulv for Gulv, ligesom Anlægget af disse Købehuse tæt udenfor Torvets egentlige Grænser ogsaa derigennem erobrede ny Plads, en Forøgelse, som den skærpede, rumlige Koncentrering af Vareomsætningen i stigende Grad nødvendig gjorde.

Lavsvæsenet med den vaagne indre Kontrol og Samfølelse krævede Overblik og Ensartethed, tættere og tættere presses Byens Erhvervsliv sammen om Torvet, hvor hele Stadens Virksomhed strømmede til i de Timer, Torvet varede, ja sine Steder gik man saa vidt, at Torveboderne omdannedes til Værksteder, idet man f. Eks. i Lybæk paalagde Guldsmedene kun at arbejde dér, overvaagede af Tilskuernes kritiske Blikke.⁴⁶⁾

De Bodrækker, vore hjemlige Kommuner mod Middelalderens Slutning og i Løbet af 16. Aarhundrede lod bygge ved Byernes

Akseltorve, kunde af og til — naar de tog Stade i tilstødende Stræder — indvinde nyt Terrain for Torvehandelen og aflaste den overfyldte Plads, men som Regel opførte man disse Bygninger direkte paa selve Torvet, der ikke alene paa denne Maade skrumpede ind, men tilmed ofte løb Fare for varigt at blive sønderdelt af en til Borgerhuse forstøenet Bodrække.

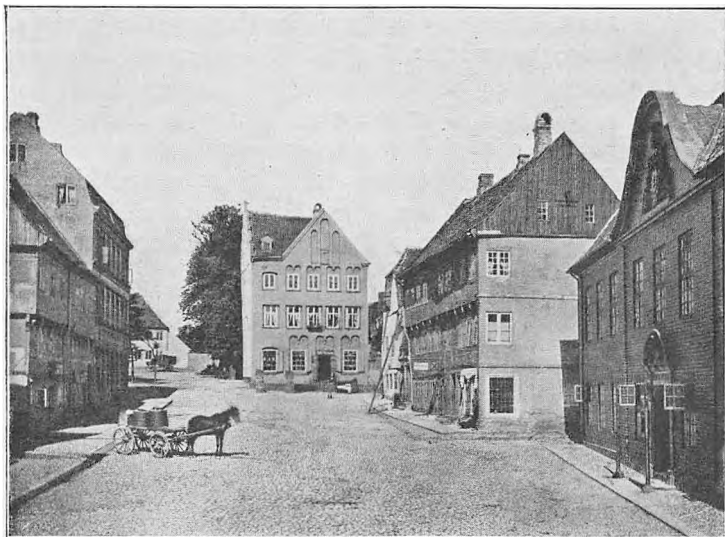

Fig. 27. Gammeltorv i Aalborg ca. 1870. Efter Fotografi af Tønnies.

Den Udvikling, som i Tidernes Løb skabte saa skarpt et Skel mellem Kirkegaard og Torv, satte nemlig ogsaa Spor indenfor selve dettes Rammer, idet hin Klynge af beskedne Bræddehytter, som i Middelalderen ydmygt kravlede ind paa den aabne Plads, mangen Gang — som Tak for udvist Gæstfrihed — endte med afgørende at sprænge Torvets Enhed og Sammenhæng i Stykker. Al Sandsynlighed taler saaledes for, at den lange, smalle Bindingsværkskarré, som nu mod Nord skiller Gammeltorv fra Adelgade i Aalborg, er en oprindelig Rad af Torveboder, som i 16. Aarhundrede har skiftet Ham for som

Købsthuse solidt at sætte sig fast⁴⁷), (Fig. 27), og baade i *Tønder* og i *Slesvig By*⁴⁸) har grundmurede Skillerum paa lignende Vis delt det oprindelige Torv i en større og mindre Halvdel.

Boderne var beregnede til Udleje, fortrinsvis til faste Gæster som Bagere, Slagtere og Høkere, og i 1500-Tallet ser man By for By istandsætte, udvide eller forny de ældre Rækker af Boder, man havde taget i Arv fra den foregaaende Periode, om hvis indre kommunale Forhold vi herhjemme desværre ved saare ringe Besked.

Foruden Indtægt af Slagter-Skrangen oppebar Staden *Ribe* 1543 Leje af mindst 4 Boder⁴⁹), paa *Aalborg* Gammeltorv holdt baade Brød- og Slagterboder til, tjærede Smaahuse af Fjæle med udhængende, teglhængt Tag, baaret af Skalke⁵⁰), og i enkelte Byer var disse Bygninger tilmed solidt opførte af Kalk og Sten. 1566 lod *Helsingør* lægge nyt Gulv i sine Stenboder, der synes at have været udlejet til Slagterne, 1571 forsynedes de med nye „Skruer“ eller Halvtag, 1589 tog 5 Slagterboder Opstilling foran Olai Kirke, og en Række Torveboder byggedes med Halvtag til begge Sider, saaledes at den i Forvejen stærkt indknebnede Salgsplads ved Hjørnet af Sten- og St. Annagade ydermere indskrænkedes; thi 1608—9 fremgaar det af Kæmnerregnskaberne, at der foruden Slagterbænkene og Skurene paa Torvet troppede mindst 6 Boder op i Geled paa dettes søndre, 13 paa dets vestre Side.⁵¹)

Ordentligt og fagligt fordelt havde de Handlende saaledes Plads anvist, Lavsaanden og Skraaernes skarpe Bestemmelser vaagede over, at hver Broder sømmeligt holdt sig indenfor de ham tilmaalte Enemærker og ikke ved Raaben og Skrigen søgte paa Fagfællers Bekostning at drage Kunder til. I Frankrig var det saaledes Brug, at Bodsælgeren kun maatte handle, saa langt han fra sit Stade kunde række med Næven efter Mønten⁵²), og i *Helsingør* var Albuerummet for hver enkelt nøje tilmaalt, saaledes at Slagterne kun maatte have en Skammel anbragt udenfor Bodens Vindve, samt Raadighed over saa meget Rum mellem dette og Bænken, at „én kan vel

gaa mellem samme Vindu⁵³⁾ Dette sidste kaldes stundom „Slagvindue“, en Betegnelse som tyder paa, at det har været indrettet til at slaa ned som en Lem eller Disk, hvorpaa Varerne kunde lægges⁵⁴⁾; thi ligesom „aabent Vindue“ betød aaben Butik, forstod man ved Udtrykket „tilnaglet Vindue“, at Bod-sælgeren mistede Retten til at drive sin Næring.⁵⁵⁾ —

Fast og urokkeligt laa *Raadhuset* fra Arilds Tid som en Klippe midt i Torvets urolige Myrebo, en værdig Plads for Byens Hus, der tillige meget tidligt ved Siden af sin Rolle i Stadens administrative og retslige Liv blev af Betydning som Købehus⁵⁶⁾; thi som et Udtryk for, hvor stærkt Varetagelsen af det økonomiske Livs Interesser laa Byens Raad paa Sinde, blev en Del af Raadhuset stillet til Raadighed for Købmændene, og Spiren var dermed lagt til de Nydannelser, der i Form af Buegange med Boder og mægtige Torvehaller i Tidens Løb frigjorde sig fra Raadhuset og i Storhed og Pragt næsten stillede det i Skygge.⁵⁷⁾

Hjemme hos os, hvor Forholdene var fattige og smaa, synes Torveboderne i Traad med udenlandsk Skik ogsaa fortrinsvis at have haft Tilhold ved Kommunens Hus, som en Koloni af Paddehatte om en Trærod klinet tæt ind under Raadhusets Mure. 1452 snyltede i *Slesvig* By 5 Boder under det nye Raadhus, foruden én under dets Trappe, og under det gamle nævnes paa samme Tid 5 andre.⁵⁸⁾ I *Malmø* krævede Kæmneren Leje af Bagerboder under Stadens Raadhus⁵⁹⁾, ved Foden af det i *Køge* gemte der sig alle Fald én Bod, dækket af et „Skjul“⁶⁰⁾, og i en hel Underskov af Smaaboder af forskellig Slags rejste Raadhuset i *Aalborg* sig ved Nordsiden af Torvet.⁶¹⁾

Som en hyggelig Hønemor i sit Kyllingekuld ragede Raadhuset op, og Stadens vise Raad, som her efter bedste Evne søgte at skaffe Godtfolk „ustraffelige“ Varer i behørig Mængde til skellig Pris, tog sig tillige omhyggeligt af Maal og Vægt, der i saa høj Grad betingede Torvehandelens Trivsel. Rundt om indrettede man — følgende Stadsretternes Paabud — *Vejerboder*, i Reglen anbragt umiddelbart ved Raadhuset, stundom

tilmed forenet dermed under fælles Tag; allerede 1365 omtales en „Punderbod“ i Grønnegade nær Raadhuset i Ribe, Vejerboden i *København* nævnes tidligere endnu, og uden Tvivl har By for By — om de ikke strakte sig videre — dog i det mindste indrettet et Rum ved Raadstuen til Forvaring af Vægt og Maal.⁶²⁾

Tungt Gods vejedes i Middelalderen med *Stene* af forskellig Størrelse, af hvilken Grund Opsynsmanden ved den kongelige Vægt i Paris oppebar den saakaldte „Flintestensafgift“⁶³⁾, og naar den Brunsvig Stadsbøddel sattes til at veje Stene, maa dette antagelig forstaas saaledes, at han af Kampestensdyngen skulde udfinde nogle af den rette Vægt.⁶⁴⁾ Denne var forøvrigt ret uensartet i de forskellige Byer⁶⁵⁾, men Metallodderne til Trods regnede man i *Helsingør* endnu mod Slutningen af 16. Aarhundrede trofast med de gamle Stene.⁶⁶⁾ Vogtende over Ret og Billighed i Handel og Omsætning stod Stadens store Vægt i Vejerhuset med stive, dirrende Arme, flittigt brugt af Købmænd og Bønder, medens mindre Vægte udhængtes hist og her paa Torv eller Gade til Nytte for Godtfolk, der her kunde kontrollere Bagerne, hvis Ærlighed man særlig drog i Tvivl. Naar *Københavns* Kommune 1610—11 ofrede 3 Daler til en Messingskaal til Raadhuset, var det da ogsaa udtrykkeligt for at give hver Borger Lejlighed til „at veje sit Brød, om det har ret Vægt“⁶⁷⁾

Rummaalene havde ligeledes Husly paa Raadhuset, hvor svære Tønder og Skæpper af Træ, Kobber eller Malm aabnede deres tomme Svælg til Bedste for de Handlende, som her kunde ligne deres egne Maal og faa dem indbrændte af Bysvenden med „Bysens Brænde“ som Tegn paa, at de stemte med Stadens⁶⁸⁾, og i Udlandet lod man stundom i Middelalderen Normalmaalene anbringe paa Torvet drejeligt ophængt i Tapper eller bekvemt opstillet paa et Fodstykke til Benyttelse for Torvets Gæster.⁶⁹⁾ For at sikre Maalene mod Orm og Rust lod man dem til Tider varigt indhugge i Sökkelen paa Raadhus eller Kirke, en Fremgangsmaade man ret almindelig brugte⁷⁰⁾, og som muligvis ikke heller var ukendt herhjemme,

hvor Traditionen i alle Fald i Sökkelen paa St. Nicolaj Kirke i *Skjelskør* udpeger „*Skjelskør Alen og Skæppe*“ indhugget i en Kvader og fra gammel Tid regnet som Vartegn for Staden.⁷¹⁾ Særlig Længdemaalene strakte sig selvbevidst i deres justerede Længde paa Murene af mangan offentlig Bygning, men afløstes dog delvis allerede før Middelalderens Udgang af en paa Raadhusets Dør fastnaglet *Jærnal*⁷²⁾, der ligeledes herhjemme fra Christian II's Dage haardnakket søgtes indført og i den følgende Tid Gang paa Gang nævnes.⁷³⁾ Under *Københavns* Bombardement under Belejringen 1658 ramte og sprængte en gloende Kugle saaledes „Byens Jærnalne midt itu“, som hængte paa Raadhusdøren.⁷⁴⁾

Ikke som Tilskuere, lukket og udeltagende, men aabent og fyldt af Torvets kogende Uro stod *Stadens Hus* ved dets Tærskel, og i Byer — hvor man af en eller anden Grund ikke fra første Færd havde sikret det Stade her — maatte man siden hen resolut rykke det midt ud paa Pladsen, da Byens Akseltorv mangan Gang i Middelalderen — ret skæbnesvangert for dets frie Rum — betragtedes af Raadet som en passende Reservebyggeplads for Kommunen.⁷⁵⁾ Ud fra samme Betragtning foregreb man sig ogsaa i Danmark af og til paa Torvets Terrain, der saaledes alt fra Middelalderen maatte finde sig i, at Raadhuset i *Aarhus* fik Fodfæste paa Stortorvets østlige Del med Ryg imod Domkirken, i *København* lagde Christian IV Raadhuset frit mellem Gammel- og Nytorv, og baade i *Stege*, *Svendborg* og *Nysted* blev selve Akseltorvet — ligesom i *Maribo* den Dag i Dag — fordem nødt til at afgive Grund til Opførelsen af *Stadens Hus*.⁷⁶⁾ —

Torv og Ting delte som Regel Plads i Kirkens Nabolag; thi Torve-, Ting- og Kirkefred underbyggede hinanden, arbejdede Skulder mod Skulder mod det fælles Maal at opretholde Orden og Retssikkerhed inden *Stadens Porte*⁷⁷⁾, og saa inderligt sluttede Ting og Torv sammen, at Begreberne flød ud i et og Betegnelserne brugtes i Flæng. I de *Ystad* Smedes Skraa 1496

tales der saaledes om Handel „*paa Ting eller Torv*“, og Guldsmede, Remsnidere, Pungmagere og Sværdfegere var det forment at købe Smedearbejde „at bære oppaa Ting eller Tingbænke at sælge eller have fal Smedene til Skade eller Forfang“.⁷⁸⁾

Den spirende Torvehandel kunde vokse sig stærk ved at suge Næring af det Tilløb fra By og Egn, Tingdagene skabte, særlig Herredstingenes Tilknnytning til visse Købstæder turde i saa Henseende være af Vigtighed⁷⁹⁾, og utvivlsomt har denne Tanke dæmret for Erik Menved, naar han 1299 befalede Vinding Herreds Beboere at holde Ting i *Nyborg* hver Onsdag, netop samme Dag som var Borgerne dér bevilget som Torvedag.⁸⁰⁾

Gavnede Retsforsamlingerne saaledes paa mange Maader Opkomsten af Købstædernes ugenlige Handelsstævne ved at drage Bønder til Byen, kunde det imidlertid ikke nægtes, at de ved at kræve udvidet Plads efterhaanden føleligt kom til at virke med i den Indsnævring, Torvet fra alle Sider mere og mere udsattes for.

Med sine Stene og Stokke, paa hvilke Dommer, Skriver og Nævninger var bænkede, lagde Bytinget Beslag paa et Hjørne af Torvet; thi hvad enten disse Bænke stod udsat for Rusk og Slud under aaben Himmel eller i Tidens Løb krøb i Skjul under et simpelt Telt, Skur eller Tag, optog de fuldt ud deres Plads, og i Retterstedets Skygge udklækkedes efterhaanden et uhyggeligt Kuld af Strafferedskaber, som — med fast Boplads paa Torvet — myndigt gjorde sig brede som Symbol paa Retfærdighedens revsende Magt.

Nu og da — især i mere opsigtsvækkende Tilfælde — sammentømredes et midlertidigt Skafot, naar en Halshugning skulde fuldbyrdes under Iagttagelse af saa stort et Ceremoniel som muligt, ja selv Baalenes Vedstabler synes af og til — uden Hensyn til Gnistregnens farlige Flakken over den letfængelige By — at have spillet med røde Tunger i Stadens Midte, som Tilfældet var 1522, da Didrik Slaghæk af Bøddelen kastedes i Flammehavet paa Gammeltorv i *København*.

At miste Livet for Sværdet paa Stadens Torv var at dø paa ærlig Vis og „ærligt Sted“⁸¹⁾, idet „Afhugningen“ manges Gang — især naar Talen var om lave, simple Forbrydere — gik for sig paa Stejlebakken udenfor Byens Porte, og medens fremmede maatte række Hals udenfor Staden, krævede de *Ribe* Borgere som en Forret at blive henrettede paa Byens Torv.⁸²⁾

Dybt rodfæstet indtog „Kagen“ — Købstadens Straffested for uærlige og foragtelige Delinkventer — sit Stade her, fra først af under beskedne Former som en Hudstrykningsøjle eller -pæl, senere i Løbet af Middelalderen som et ret anseligt Stillads til Udstilling og Forhaanelse af Synderne, ja fra 15. og 16. Aarhundrede tilmed i Skikkelse af et helt lille Hus med Platform foroven, indvendig Trappe og en højt knejsende Støtte, hvilende paa den af Tømmer, Bindingsværk eller Grundmur opførte Underbygning og i Reglen kronet af en „Kagmand“, Billedet af en Bøddel bærende Sværd og Ris. Utugtige Kvindfolk, Svindlere, Falsknere, Æreskændere, Tyve og Bedragere hudflettedes her for Mængdens Øjne, stillet til Skue her mistede Skøgen sine Lokker for Mestermændens Saks, Tyven sine Øren, Menederen sine Fingre, paa Pælen hængte hine gamle Stadens Stene, kivagtige og æreskændende Kvinder i forsmædeligt Optog maatte slæbe i en Jærnlænke over Nakken til Byens Port, og en Kløft af Foragt, Afsky og Vanære omgærdede Kagen, der besudlede sit Offer og kun turde betrædes af Bøddel og Rakker. Som en uhyggelig Trusel hørte „*Bysens Kag*“ ind i Torvelivet; thi som Trofæer dinglede omkring dens Skelet urette Potter, Kander og andet Maal, der til Spot og Spe her prisgaves offentlig Beskuelse, medens Bedragere, som ved falsk Vægt eller fordærvede Varer krænkede hæderlig Torvehandel, i Publikums Paasyn fik Bøddelens Svøbe at smage paa Kagens Overdel.⁸³⁾ Stigende skummelt og skafotagtigt i Drøjde og Omfang indtog dette Straffestillads en Førsterangsplads som Sindbillede paa Stadens Justits, ja synes tilmed i England at have slugt det Fredens Kors, der fra gammel Tid stod paa Torvet, for ublufærdigt at oppynte sin egen Person med dets efterladte Navn.

Selv *Galgens* pedantiske Figur vovede sig forsigtigt nærmere, kantede sig ind gennem Byens Port og holdt en skøn Dag sit Indtog paa Torvets Stenbro, hvor den oprindelig intet havde at gøre, og hvor dens triste Fremtoning saa daarligt passede ind. Nej, udenfor Byportene havde den sin rette Boplads, hævet højt paa den øde Galgebakke, synlig viden om i Landskabet. Rusket af Storm, sort af Væde, skrattende af rustne Jærnlænker, hvori Tyvekroppe slingrede i Luften, omgivet af møre Knogler af neddrattede Klienter, ene og fjern, ompuslet af Overtro og Rædsel, hørte den til paa et vildt, forladt Sted, — ikke i Hjærtet af et livsfrodigt Borgersamfund.⁸⁴⁾ At omplante den hertil var et Misgreb.

Af og til — næsten altid kun midlertidigt — kunde det dog hænde, at Øvrigheden søgte at skaffe den Borgerret i selve Byen og Kvarter paa Torvet Side om Side med Kagen, der i Straffeskalaen saa at sige dannede dens Fodskammel. Paa sin blodige Hjemfærd fra Rædslerne i Stockholm lod Christian II Galger rejse paa Torvene i Sveriges Stæder⁸⁵⁾, og stor Opsigt vakte det, naar samme Konge 1522 til behagelig Beskuelse og Eftertanke for sine holstenske Gæster stillede en Galge op paa Torvet i *Kolding*.⁸⁶⁾ Under Frederik II vendte Galgerne atter tilbage til Byen igen, idet Kongen — gram i Hu over den Modtagelse, hans usle Krigsmønter fik, — 1564 udstedte Ordre om paa hvert Købstadtorv i Landet at lade bygge en Galge for deri at ophænge de formastelige, som i Handel og Vandel vragede Klippingerne.⁸⁷⁾

Betroet et vigtigt Hverv under Torvevæsenet kneb Galgen sig i Kraft af dette Kongebud paany for en stakket Stund ind i Midten af Staden, rundt om i Landet indtog den sit nye Standkvarter, og i *Aalborg* stod den i alle Fald samme Aar paa den befalede Plads, idet Høkernes Skare bænkedes paa Torvet „langs Norden om Galgen“.⁸⁸⁾ Naar Godtfolk tingede og handlede om Torvedagen, havde de saaledes denne ubehagelige Fremtoning tæt inde paa Livet, uden at dette dog — som det synes — skabte mere Respekt for kongelig Majestæts strenge Befaling; thi allerede 1566 klagede man i *Helsingør* over, at

de Handlende kun vilde sælge i Styvere og fremmede Penge, Landets egen Mønt til Foragt.⁸⁹⁾

Som en Ulykkesfugl vovede Galgen kun i onde og farlige Tider at slaa sig ned i Midten af Borgerskabet, og næste Gang man ser den frækt indtage Hæderspladsen paa Torvet, er ret betegnende under Trediveaarskrigen og de følgende Svenskekrige, da der By for By rejste sig Krigsgalger paa Torvet, fortrinsvis beregnede paa Soldaterne.⁹⁰⁾ 3 fjorten Alens Træer forbrugtes saaledes 1624 til Krigsgalgen paa Torvet i *Køge*, og efter Borgemester og Raads Befaling blev der for Byens Regning i den Anledning givet 1 Tønde Øl til Bedste for Mester Bernt og alle Tømmermænd i Staden, som havde rakt Haand til Galgebygningen.⁹¹⁾

Da Galgen denne Gang rykkede nærmere, havde den en Ledsager med; thi i Hælene paa den humpede et besynderligt Væsen, hvis Navn siden hen fik en sørgelig Berømmelse, ja næsten blev som et Symbol at regne paa en enkelt Stands Underkuelse og Nedværdigelse. I Holbergs „Jean de France“ siger Arv, at paa Ulfeldsplads og Hallandsaas „findes tvende Træmære“, og muligvis brugtes de da forlængst til Afstraffelse af „Bønder og scandaløse Folk“⁹²⁾, skønt det oprindeligt var som Soldaterstraf, at *Træhesten* vandt Indpas herhjemme. I den første Menneskealder af 17. Aarhundrede tog dette Væsen, en skarprygget Fjæl, baaret af 4 Ben, Opstilling paa Byens Torv⁹³⁾, og fra samme Tid begyndte Militæret rundt om i vore Provinsbyer i stigende Grad at lægge Beslag paa Torvepladserne til Parade, Exercits, Straffuldbyardelse og Opførelse af Vagtstuer eller Corps-de-garder, ikke at tale om, at det sine Steder optraadte meget egenmægtigt, som naar f. Eks. Kommandanten i Fredericia tillod sig at kræve selve Kagen fjernet fra Torvet.⁹⁴⁾

I Strafferedskabernes Kompagni havde — jævnsides Byens Kag — ingen bedre Adkomst til sit Stade paa Torvet end *Gabestokken med sit Halsjærn*, formelig ansat som den var ved Torvepolitiet, embedsivrigt som den hver Torvedag varetog sit vigtige Hverv; thi mangan, mindre Synder, som

ved Klammeri, Krænkelse af sømmelig Torveskik eller Misligholdelse af Reglementerne gjorde sig værdig dertil, maatte — ubekvemt anbragt med Ryggen mod den Mur eller Pæl, hvori Gabestokken sad, — med Jærnbøjlen forsvareligt lukket sammen om Struben med en Hængelaas den hele Torvetid holde Pinen ud, overgramset af sine Medborgeres nyfigne, skadefro Blikke. Hver som blev grebet paa ferske Gerninger i ulovligt Torvekøb, hensattes omgaaende til Afsoning her, og Halsjærnet fungerede i Tidernes Løb saa at sige som Skilt for Torvet, hvor det — hyppigt sat i Virksomhed — med megen Veltalenhed indprentede Publikum, at Magistraten ønskede sine Befalinger respekterede, og at Torvekøbene fremforalt først maatte gaa for sig, naar Bøndernes Vogne havde passeret Gabestokkene.

Da Køb af Bøndernes Kærrer og Købslaaen med dem undervejs fra Byportene ad Adelgaden til Torvet efter god, gammel Skik betragtedes som fuldt ud lovlig i de fleste Købstæder, sendte Øvrigheden et Par Halsjærn ud til Portene for at holde Vagt dér. Pælene med den lænkeraslende Halsring markerede da ved deres blotte Tilstedeværelse de rette Grænser for tilladeligt Torvekøb, medens man i Staden *Ribe* i samme Øjemed brugte en *Jærnhaand*, Symbolet paa Byens straffende Myndighed, anbragt paa en Stang ved Indkørselen til Saltegade Nord for Byen, fra hvilken Plads den dog senere flyttedes ind til selve Nørreport. Den *Ribe Jærnhaand* — uden Tvivl den samme, som den Dag i Dag forvares paa Raadhuset, en lille, ca. 24 cm. lang, svagt buet, aaben Haand med strittende, lidt skæve Fingre (Fig. 28), — var oprindelig i Selskab med 2 Kroner fastgjort paa en Stang, muligvis Side om Side med Gabestokken; thi i alle Fald nævnes en saadan 1590 ved Saltegade, hvor den tjente som Tegn paa, at ingen maatte købslaa udenfor dette Skel. „Hvo som faler eller køber paa Tømmer, Ved, Kul, Tørv eller Klyne, førend det kommer *inden Haanden* ved Frans Madsens Stald, skal have forbrudt til Byen 10 M.“ — hedder det saaledes i et af de *Ribe Bursprog* fra 16. Aarhundrede — medens „ædende

Varer“ derimod først maatte købes, naar de vel var slupne indenfor selve Nørreport.⁹⁵⁾

Trindt om i Rigets Byer stod Gabestokken paa Post ved Portene, og hvor der ogsaa kunde paaregnes Tilførsel fra Sø-siden, fastgjorde man med Omtanke yderligere et Halsjærn ved Havnen. I *Aalborg*, hvor Vendelboerne pr. Baade bragte Varer til Torvs, afholdt Byen saaledes 1594 Udgifter til „de Halsejærn“ ved Færgebro og Vesterport, medens de egentlige Torve-Gabestokke sad paa Kødboderne, hvortil Henrik Smed 1602 lod 2 Halsjærn slaa efter Borgmesters Befaling.⁹⁶⁾

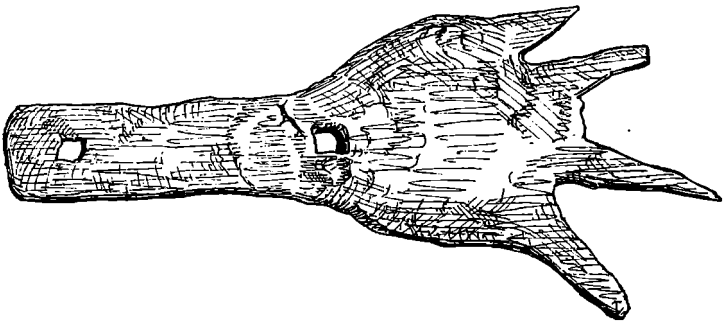

Fig. 28. Den Ribe Jærnhaand, nu paa Raadhuset i Ribe.

Fire Halsjærn afmærkede 1579 Torvets Hjørner i *Helsingør*⁹⁷⁾, en Gabestok forsynet med 2 Halsjærn stod 1559 opplantet paa *Ribe* Torv, hvis Omraade antagelig har været indpælet med slige Støtter, af hvilke i hvert Tilfælde den østligste ved Grønnegades Hjørne omtales 1598⁹⁸⁾, og lige til vore Dage har den rustne Jærnbøjle med Lænke hængt som et Minde paa den grundmurede Skranke ved *Flensborg* Nørretorv.

For Udløb efter Varer maatte den altfor købeivrige i *Vejle* bøde sine 3 Mark, samt ydermere „stande i Porten i Halsjærn til Solen ganger ned“⁹⁹⁾, *Skjelskør* lod slige ulovligt indkøbte Varer ligeligt dele mellem Konge og By og Synderen hensætte i Gabestok „fra Sol gaar op, til hun gaar ner“¹⁰⁰⁾,

og By for By ser man dette Straffeinstrument hensigtsmæssigt anbragt tæt indenfor eller paa selve Stadsporten, nær ved Haanden, rede til ufortøvet at lade altfor bjergsomme Medborgere indhentes af Retfærdigheden og uskadelliggøres, til Torvetiden var omme.¹⁰¹⁾

I Nedergade i *Odense* dinglede saaledes paa et Baghus en Jærnlænke, som var Kommunens Ejendom og udtrykkeligt tituleredes Gabestok¹⁰²⁾, *Køge By* — som 1637 havde ladet Reinholdt Maler staffere og male 3 nye Tavler indenfor Byens 3 Porte, tjenende som Tegn paa, at Godtfolk ej maatte købslaa med Bønderne udenfor Byen — saa sig allerede to Aar senere nødt til at sætte sig i Udgift til 3 nye Hængelaase til de 3 Gabestokke, som ligeledes paraderede ved Portene¹⁰³⁾, og Magistraten indskærpede, at hvo som handlede med Bonden hinsides disse Mærker, straks uden Persons Anseelse skulde sættes i Halsjærn.¹⁰⁴⁾

I Hovedstaden nedlagde man 1613 Forbud mod al Handel til Forprang med Bønderne, før disse var „paa Torvene eller inden de øverste Halsjærn næst Torvene“ indkomne¹⁰⁵⁾, alle Pladser og Porte udrustedes 1695 med slige Strafferedskaber¹⁰⁶⁾ — endnu mod Slutningen af det 18. Aarhundrede holdt et Par af disse Stand paa Gammelstrand for at indprente Kærlingerne Omgængelighed og sømmelig Optræden¹⁰⁷⁾ — og tom paa sin Krog har Jærnlænken sikkert sjælden hængt, dertil var Godtfolks Kamp for billigt at bjerge sig en Bid til deres Gryde for glubende og bidsk.

Næppe nogen ret Torvedag gik saaledes til Ende, uden en og anden kom i Klemme bag den stive Halskrave til Moro for Publikum; thi denne Skæbne var kun at regne for et hændeligt Uheld, der ikke satte Plet paa nogen, medmindre Straffen skærpedes ved latterlig Udmajning af Delinkventen. Iklædt en frisk afflaet, blodig Kohud maatte Kødtyve i Hamborg saaledes gennemgaa en skarp Skærsild i Halsjærnet.¹⁰⁸⁾

Skambed Kagen sit Offer til Gavns, saa det sved til ham hele Livet igennem, satte Halsjærnet derimod som Regel intet skæmmende Spor, og da en Kvinde i *Helsingør* 1568

udsattes for den ærekrænkende Beskyldning at have været „bastet og bundet til Kagen“, var det en Oprejsning for hende paa Bytinget at kunne bevise, at slig Tort ingensinde var overgaaet hende, men at hun vel — for Køb uden de rette Torvesteder — en enkelt Gang havde stiftet Halsjærnets Bekendtskab. „Dog kom hun lige god der ud igen“, hed det udtrykkeligt, og for bedre at indprente Menigmand dette, gav man hende paa Tinge et godt og ærligt Skudsmaal.¹⁰⁹⁾

At staa strunk og stiv med en plump Jærnbøjle brutalt klemt om Halsen, var naturligvis ingenlunde behageligt, men Straffen regnedes dog hverken for særlig pinefuld eller sær-

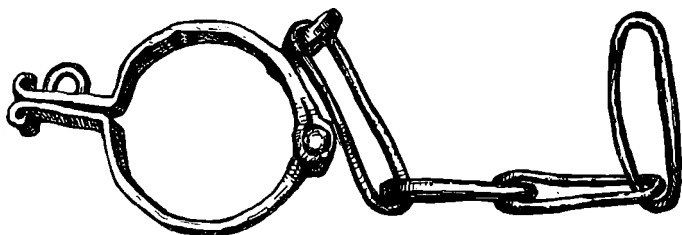

Fig. 29. Halsjærn med Lænke. Efter Original paa Nationalmuseet.

lig farlig, hvis ikke Uheld stødte til. Sligt kunde imidlertid ske, og i saa Fald kunde det ubarmhjærtigt aflaaede Jærnbaand til Tider vise sig skæbnesvangert, som Tilfældet var 1693 i *København*. En gammel Soldat, som i længere Tid bjergsomt havde ernæret sig ved at dræbe og krænge Køtere, hvis Kød han solgte som Raabukkeköd til Folk i Byen, blev til Afsky for ligesindede sat i Amagertorvs Halsjærn med et Hundehovede hængt paa Brystet; „men som den Stymper var af ond Medfart afmægtig, blev han, dér Benene segnede under ham, hængende og qual til Døde i Halsjærnet“.¹¹⁰⁾ — Torv og Ting afstivede og underbyggede hinanden, Synet af Domssekveringen skulde lammende som Gift døve Tilskuernes forbryderiske Instinkter, Straffene skræmme, Rædselen ave de stride Sind, og denne Hensigt mente man naturligvis bedst

fremmet, jo tiere Folk fik Lejlighed til at staa Ansigt til Ansigt med det rystende Billede af Retfærdighedens blodige Triumf. Afskrækkelsesprincippet, Hjørnepillen i den middelalderlige Retsplejes stenhaarde System, stillede Krav om saa stor en Offentlighed som muligt, intet Steds kunde Straffuldbyrdelsen paaregne en større Tilskuerskare end i Hjærtet af Byen paa det menneskemyldrende Torv, og i stor Udstrækning fandt derfor fremfor alt Afsoningen af vanærende Straffe Sted i selve Torvetiden for Øjnene af et talrigt, tilfældigt Publikum.

Denne Retsplejens nøje Tilknytning til Byens Torv bidrog ikke alene virksomt til at opretholde Torveordenen, der uden Rygstød i Byens Justits sikkert forlængst vilde være løbet op i Sømmene, men Samlivet bar tillige en i Sandhed besynderlig Frugt, idet Retfærdighedens blodige Tjener, den uhyggelige, af alle foragtede *Bøddel*, stiltiende erobrede sig en fremskudt Plads under Torvevæsenet, samt Adgang til efter bedste Evne at plyndre Vognene, som bragte Varer til Staden.

Særlig karakteristisk lader denne Udvikling sig følge i Frankrig, hvor Mestermændene i Paris havde Ret til, hvad han kunde rage til sig af hvert Kornlæs, oppebar en vis Part af alle „ædende“ Varer paa Torvet og krævede Leje af de Boder, som sluttede Kreds omkring Byens Kag.¹¹¹⁾ Lige indtil den store Revolution ogsaa paa dette Punkt brød Traditionen, vedblev Pariser-Bøddelen i egen Person — fulgt af sine Svende — trofast at møde op ved Hallerne for at brandskatte de Handlende, og naar disse punktligt havde præsteret, hvad der ifølge gammel Skik tilkom Skarpretteren, fik de som en Slags Kvittring med Kridt tegnet et Kryds paa Ryggen.¹¹²⁾

Skønt Mestermændens Udøven af disse Rettigheder i Tours vakte megen Misfornøjelse, fordi den voldsomt varetoges af raa Knægte, der glubsk rev til sig af Kærterne, stod Skikken dog ved Magt til 1775¹¹³⁾, og i Amiens, hvor lignende Forhold raadede, blev det ham forbudt at flaa noget af Bøndernes Vogne¹¹⁴⁾, selv paa de Dage han forrettede en Eksekution paa

Torvet; thi de Rettigheder, Bøddelen i den Anledning mente at have gammel Hævd paa, havde man allerede 1620 — uden Held — søgt at faa afskaffet.¹¹⁵⁾

Dette Amiens-Bøddelens Krav blotter uden Tvivl Roden til Mestermændens Torveprivilegier, der antagelig netop skyldes hans uhyggelige Virksomhed som Bloddommenes Fuldbllyder paa Midten af det tætpakkede Torv, hvor Lovens Bogstav skete fyldest, — og er Kilden til hans Rettigheder at søge her, forstaar man unægtelig bedre den Rolle Bøddelen — ogsaa herhjemme — længe spillede paa Torvet, brutalt og grisk rivende til sig af Bøndernes torveførte Varer. Baade af Frugtskibe og Kærrer med Grønsager forlangte han og tog gennem Bøddelensvendene en vis Andel i *Slesvig By*, i *Aalborg* gjorde han Indhug i de Beholdninger af Brød, Fisk og Frugt, af Korn, Lyng, Tørv eller Brændeved, Bønderne i Vogne førte over Isen, en Forrettighed han endnu 1720 forfægtede, og i *Aarhus* gav hans Kaldsfælle sig ynkeligt over at være berøvet de Rettigheder af samme Art, hans Forgængere havde nydt godt af. Mestermændene i *Ribe* kunde glæde sig ved lignende Torveprivilegier, medens Hovedstadens Skarpretter indtil 1612 til Fordel for egen Husholdning baade lagde Beslag paa en Del af hver Brændeskude, som løb ind i Havnen, og paa Torvet gjorde Krav paa alt, hvad han kunde overgramse og rive til sig af Bøndernes Vogne, en Ret som brutalt udnyttet sikkert har skæppet godt i Bøddelens Kasse.¹¹⁶⁾

Hvor skyet og „uærlig“ en Person Mestermændene end var, undsaa Øvrigheden sig dog ingenlunde for at lade ham fungere som Politibetjent paa Torvet, hvem det f. Eks. i *Randers* var betroet i Forening med Bysvenden at vaage over, at Fiskerne bundtede Fiskene ud i Knipper af rigtig Størrelse og solgte dem til forsvarlig Pris¹¹⁷⁾, medens Bøddelen i *Aalborg* førte Tilsyn med, at Bønderne ej gav deres Øg og Heste at æde paa Torvet eller andet Steds paa Gaderne uden de dérboende Borgeres Samtykke.¹¹⁸⁾ I andre Byer paahvilede det ham — i Regelen dog mod en Godtgørelse — at sørge for, at Torvet var rent, et Hverv Rettermændene i *Ribe* saaledes fra 1623

varetog¹¹⁹), og hvortil ingen var bedre skikket, da kun han og Rakkeren kunde gøre Arbejdet til Gavns ved ogsaa at tage Kagen med. Fire Gange om Aaret maatte Skarpretteren i *Slesvig* saaledes rense baade Torv og Kag¹²⁰), i *Kolding* sled Bøddelen og hans Kone bravt i det for med Grebe at læsse det opdyngede Møg paa Hjulbøre og trille det bort¹²¹), og i *Helsingør* Kæmnerregnskab 1607 siges det, at der dette Aar blev „givet Skarpretteren, for han rensede Slagterboderne, 2 Sk.“, medens „Prakkerfogederne“ tog sig af Torvet.¹²²)

En vid Arbejdsmark aabnede sig her for Bøddelen; thi fedt og klæbende klistrede Møget sig lagvis over Torvene trods Øvrighedens Anstrengelser for saa nogenlunde at holde dem rene.¹²³) 1639 aag en Vognmand 12 Læs Skarn af *Kolding* Torv¹²⁴), vistnok kun Udbyttet af en ret overfladisk Renselse, naar man hører, at de Tranderup Bønder 1562 kørte 80 Læs af Torvegaden i *Skjelskør*¹²⁵), og Læs paa Læs førtes af Torvet i *Ribe*, hvor en Generaloprydning i Dyngerne 1611 gav et Udbytte paa 191 Læs.¹²⁶)

Stort og stateligt var Torvet i *Køge*, en Pryd og Ære for Staden, men desuagtet synes det at have voldt megen Besvær at faa det ryddet for det Møg, som i Tidens Løb ophobede sig paa Stenbroen; thi 1639 maatte man lade borttage tvende selvdøde Svin, som laa dér „og stank ilde“¹²⁷), 1641 slog Øvrigheden ned paa en Del Borgere, som sorgløst havde deres Møg og Urenhed „beliggende paa Torvet“, og for endelig at naa til en Ordning enedes man Dagen efter om en Overenskomst med det „lille Vognmandslav“, der paatog sig for Fremtiden „at udage hvis Gødning og Urenhed paa Torvet kan falde, saa Torvet altid bliver holdt rent“. Sammenfejningen af Skarnet i Dynger paalagdes de fattige, og hver genstridig og modvillig truedes med en Ridetur paa Træhesten.¹²⁸)

I de Bjerge af Skarn, som hævede sig paa Torvene, havde de løsgaaende Svin Standkvarter¹²⁹), deres Tryner rodede flittigt søgende om i det halvraadne Affald, og mæt af Dage lagde mangan mæsket So sig til at dø midt paa Stadens Torv. „Gav jeg Rakkeren, for han slæbte et Svin af Torvet“, note-

rer den Slangerup Kæmner 1612 i sit Regnskab, og i samme Stad fik Natmanden atter 1615 Honorar „for et Svin, som laa dødt paa Torvet, han udsløbte“ .¹³⁰) —

Trods Rendestenenes Stank og Gydernes giftige Aande grønnes der midt i den beplumrede By aarle hver Torvedag et Stykke af den festlige Natur, frisk og stærkt stod der et Pust fra det aabne Land over Staden med Markens Frugter, som opdyngedes paa Stenbroen for atter — i Løbet af faa Timer — at splittes til alle Sider, efterladende Pladsen tilsølet, uhumsk og fyldt af Skarn; thi hver Torvedag afsatte sit Dække af Slam, Halm og Gødning, Blade og forjasket Planteaffald, Strimler af Kød, Sener, Blod og Indvolde, hvorom glubende Hunde sloges, saa Gyderne rungede i deres Glammen. Hvor der handledes, blev der spildt, hvor Livet rørte sig stærkt, satte det Spor, — og vender man fra Torvet Blikket mod Staden selv, vil man blive klar over, at ogsaa et Bylegemes Vækst og Udformning for en væsentlig Del er betinget af lignende Love, som magtfuldt raader i Naturens Verden.

FEMTE KAPITEL

Bykærnen brister.

At Torvet kan blive større „den hele By
til Gavn og Ære“.¹⁾

Som et Træ gennem Aarene gror ved Vævdannelse i Fasthed og Omfang, afsættende for hver afsluttet Vækstperiode Aarringe i Veddet, efterlader de skiftende ydre Livsformer i en Købstad sig Mærker, trofast afspejlende de Kræfter, som rørte sig indenfor dens Mure, og *Torvet*, hvor Bylivet stærkest fortættede sig, hærdedes i Tidernes Løb ind i en Skal — og blev mindre.

I det foregaaende Kapitel har jeg søgt at vise, hvorledes denne Indkapsling gradvis formede sig ved lettere, midlertidige Boders Forstening til Huskarréer, ved Raadhuse og kommunale Bygningers, Brøndes, Skafotters, Kagstøtters, Galgers, Gabestokkes, Tingskamlers og Tinghuses Ophobning paa Stadens Akseltorv, — et Tryk som yderligere forstærkedes ved, at Bislag sprang spærrende frem fra Husfaçaderne, Karnapper stak Maven langt ud over Fortovet, Skure groede ud paa Stenbroen og det nærgaaende private Byggeri gik paa Rov paa offentlig Grund; thi Fod for Fod trængte Bygningerne — som tørstige Dyr om en Vanding — sammen om den Plet i Midten af Byen, hvor Kilden til Handel og Omsætning vældede rigest.²⁾

Selvom det Materiale, hvorpaa jeg i det foregaaende har bygget min Skildring, for en meget betydelig Del hidrører fra Tiden efter Reformationen, findes der dog Vidnesbyrd nok til at fastslaa, at de samme Kræfter ogsaa tidligere var virk-

somme omkring Stadens Torv paa samme Maade og efter samme Love, som middelalderlige Kilder i Mængde viser det for Udlandets Vedkommende. Udviklingen formede sig ens, og de store Omvæltninger, som i de første Menneskealdrer efter den katholske Kirkes Sammenbrud fuldbyrdedes i de danske Købstæder for at sprænge Plads for et lettere Aanddrag og Torvelivets frie Udfoldelse, viser tilfulde, at man mod Middelalderens Slutning i mangan Købstad har lidt under Knuget af den centrumsøgende Bevægelse, som stenhaardt skruede Bebyggelsen sammen om Akseltorvets Vægge.

Byens Hjærte var ved at briste.

De ældgamle, i Hærstræderne direkte opstaaede Torve klarede sig forsaavidt bedst, som Færdselen vedblivende formaede at holde dem ryddelige, paa samme Maade som Strømmen i et Vandløb hindrer dette i at gro til, medens de mindre befærdede Pladser, som var skudt ud til Siden af Trafikaaren, langt lettere faldt som Offer for de stille, sejge Væv, der lidt efter lidt snørede Væggene sammen. Under disse Forhold viste to Torvetyper mest Modstandskraft, den ældste, det primitive Algadetorv, hvor Færdselens stridige Kost fejede Snyltere og Ukrudt af Vejen, og den yngste, det bredt dominerende, anselige Centraltorv; thi jo klarere en Torveplan var afsat, jo mere regelmæssig af Form den, hævde sin Førstefødselsret, fyldte sin Plads i Staden, flankeret af de vigtigste Færdselsaarer, des mindre udsat var den i Følge Sagens Natur for følelig Indsnævring, medens derimod Udviklingens mange Mellemløb af Torve, mere eller mindre ufuldbaarne og uregulære som de var, netop i Kraft af deres Kroge, Skævheder og tilfældige Grænser langt lettere tilstoppedes af Torvelivets Aflejringer. —

Rammerne for Middelalderens Byanlæg var i Regelen ingenlunde snævert udstukne, tværtimod, — ja mangan Gang viste det Omraade, Fæstningsbæltets Grave og Mure omsluttede, sig saa udstrakt, at det i adskillige Aarhundreder slog rigeligt til for Byens Udvidelsestrang. Som en bitte, lille Kim i et aneligt Æg, stoppet med Næringsmasse for lange Tider,

udklækkedes mangen middelalderlig Købstad i en Vokseplads, der fra første Færd var den tilmaalt med et Storsyn, der til Tider virker forbløffende. Værd at lægge Mærke til er saaledes den Kendsgerning, at Kæmpebyen Berlin i vore Dage i det hele og store endnu rummes indenfor det Omraade, som ved det oprindelige Anlæg udlagdes som Jorder for Søsterstæderne Berlin og den lille slaviske Fiskerflække Cölln³), men selv naar man holder sig til Byernes Grænser i snævrreste Forstand — Plankernes Gærde eller Murenes svære Ring — vil det ofte vise sig, at disse ret hurtigt har udvidet sig til et Omfang, der aabnede Plads for Aarhundreders Vækst. Mærkeligt er det saaledes, at en Række af de betydeligste Stæder i Tyskland mod Slutningen af 13. eller senest i anden Halvdel af 14. Aarh. afslutter deres rumlige Udvidelse indenfor Bymurene for siden at bibeholde det da vundne Omfang saa nogenlunde uændret lige til Begyndelsen af 19. Aarhundrede, ja for nogles Vedkommende tilmed længere endnu.⁴)

For en Mængde af Middelalderens blomstrende Handelsstæder, f. Eks. Flanderns Byer, vil noget lignende uden Tvivl kunne paavises; Bruges fandt stadig Plads indenfor sine stolte Porte fra 14. Aarh., en mægtig Stad som Gand omspændte i det 14. et Fladeareal, som slog til for de følgende 400 Aar⁵), og her i Danmark formede Forholdene sig i det mindre paa tilsvarende Maade, idet ikke alene en Række smaa og sygnende, men ogsaa ret livskraftige Byer saare længe fandt sig tilrette indenfor Linjerne af det middelalderlige Anlæg.⁶)

Næsten til vore Dage har *Roskilde* saaledes kunnet finde Plads indenfor det anselige Omraade, det ærværdige Borgdige havde omsluttet⁷), og paa samme Vis kunde *Viborg* med Lethed rummes i Bispestadens Voldring indenfor Sct. Mathias, Sct. Hans, Sct. Mogens og Sct. Mikkels Porte. Med Vished vides Stæder som *Ribe*, *Randers*, *Stege*, *Køge*, *Assens*, *Nakskov*, *Skjelskør* og adskillig flere at have været vel forsynede med de Klæder, Middelalderen havde givet dem at vokse i, ja det af Absalon og nærmeste Efterfølgere anlagte *Købmannenhavn* var skaaret til i saa storladne en Form, at den gjorde

Fyldest for Rigets Hovedstad lige til Christian IV's Dage, og om Størstedelen af Landets gamle Byer turde det i alle Fald trygt kunne siges, at det Omfang de i 16. Aarh. havde vundet, ikke nævneværdigt ændredes i de følgende 2—300 Aar.

Ud fra denne Kendsgerning kan man dog ingenlunde drage den Slutning, at rigelig Plads maa have staaet til Raadighed for vore middelalderlige Købstæders byggelystne Borgere; thi dette behøver ikke at være Tilfældet, selvom Byerne tilsyneladende bag Planker og Mure rummede tomme Pladser i Overflødighed.

I Virkeligheden tegner Tingen sig paa en helt anden Maade. Hvor magre Kilderne end er, trækker de dog tydeligt Konturerne op af det middelalderlige Bybillede, ret klart toner dets Træk frem af det bevarede Stof af Skøder og Ejendomsbreve, og Grundudgravninger langs Gaderne bringer fra Tid til anden stumpevis frem for Dagen de fattige Spor, Jorden har ruget over i Aarhundreder. Dybt begravet i Fyldlagene som en sunken Fortidsverden smuldrer Resterne bort, gammel Stenbro ligger sort af Slam og Dynd, Risgærder fletter deres stive Fingre om nedrammede Staver som Skel mellem fordums Haver, mørke Lag af Kul og Aske forraader Bybrandenes Hærgen, og afpillede Ruiner af Stenhuse, Kirker og Kirkegaarde giver Stump for Stump paalidelige Støttesteder for vore Købstæders middelalderlige Topografi.

Ud af dette Forkrænkelighedens Billede former Fantasien Omidset af Middelalderens gamle By, smuk og bedaarende som den var. Naturen laante den et Genskin af sin Skønhed, dens Friskhed lyste festligt mellem Tage af Tørv, Tegl og Straa og røde, takkede Gavle. Groende, grønne Hegn, tørre, flettede Gærder eller tunge Diger af mossede Kampesten bugtede sig malerisk om Kaalhaver, Indelukker og Abildgaarde, hvor Æbletræer skinnede som Sølv om Vaaren, glødede af Farver i Høst, og Humlehaverne lukkede Byen inde bag Skærme af yndefulde Ranker. Aabne Vænger, Mølle damme, af hvis blanke Flade Piletræer drak, Vandingssteder med lerede

Rande, optrampede af Heste og Fæ, Vandløb, som langs Baggaardenes Længer drog deres glittrende Baand mellem Ukrudt og Nælder, — alle disse i Landsbyen saa hjemlige Træk hørte dengang ogsaa Købstaden til og besjælede den med Ynde.⁸⁾

Og dog kunde Bebyggelsen paa visse Strøg — lukket, trangt og tæt — hobe sig op, presset sammen i en Grad, man paa Baggrund af det nys oprullede Billede ikke skulde tænke sig Muligheden af.

Kast ved Lejlighed et Blik ind i de dybe, mørkladne, middelalderlige Gaarde ved søndre Side af Stengade i *Helsingør* Øst for Byens gamle Færgestræde — Numrene 66 og følgende — der alle ligger langs det Gadestrøg, hvor Købmands- og Torvelivet pulserede mest i Middelalderen og 16. Aarh. (Fig. 30). Gaardsrummene er her smalle, indknebnede af de lange, høje Tværlænger, kælderagtigt stængede paa de 3 Sider af skumle, svære Mure af Munkesten, — et mærkeligt, velbevaret Stykke Middelalder, hvortil der paa gammel dansk Grund kun i *Flensborg* kan paavises et Sidestykke. (Fig. 31).

Det fremgaar heraf, at den kaserneagtige Sammenklumpning, der hyppigt forekom i Udlandets Byer, ingenlunde var ukendt herhjemme paa Strækninger, hvor Erhvervsliv og økonomiske Interesser gjorde hver Strimmel af Grundene kostbar. Først og fremmest gælder dette Torvene, i hvis Vægge der burde skaffes Plads til saa mange som muligt; smalle og dybe ordner Grundene sig derfor i Rad og Række, bebyggede med Gavlhuse⁹⁾, saaledes som man f. Eks. den Dag i Dag ser det om *Haderslevs* gamle Hovedtorv, der tvinger alle de omgivende Bygninger til at vende Ansigtet ind imod sig, og uden Tvivl har paa samme Maade visse Adelstrøg i Kærnen af mangan middelalderlig Købstad haft tilsvarende Karakter, blandt andet Adelgade i *Roskilde*, hvor det bevarede Brevmateriale og Gravninger i Grundene lader os ane en lignende Bygnings-Trængsel langs Byens gamle Torvestrøg.

Som saftigt Græs om en Kilde stimler Husene sammen, hvor Færdsel af Vogne og Mennesker med Varer og Gods

vakte Forhaabninger om rigere Næring, medens de — i Kraft af de samme Love — spredtes og opløste sig i Byens fjernere Yderkanter, hvor ingen Vinding vinkede og øde Stræder mellem lavgraa Stendiger afsides og stilfærdigt bugtede sig bort mellem Træer og Hække. Ser man bort fra Hjærtet af Staden, hvor Bebyggelsen — som tvungen af magnetiske Kræfter — ophobede sig stærkest, havde Bylegemet rummelig Vidde og

Fig. 30. Udsigt over det middelalderlige Helsingør mellem Sten- og Strandgade.
Efter Fotograf.

en Rigdom af Aandehuller for Luft og Sol, men desuagtet kunde det — saa mærkeligt det end turde lyde — mod Middelalderens Slutning lide under et vedholdende, indre Tryk, en Pladsmangel, som kun kan finde sin Forklaring i, at en død Haand lammende havde lagt sig over store Arealer, undragende disse al borgerlig Bebyggelse. Saaledes forholdt det sig i Virkeligheden ogsaa; thi mægtigt og dominerende havde den katholske Kirke sat sig til Rette i Købstaden, og overvældende som den aandeligt, politisk og økonomisk gjorde

sig gældende i det middelalderlige Samfund, bredte den sig rent rumligt indenfor Bymurene i en Maalestok, hvorom man nu næppe mere gør sig nogen klar Forestilling.

Intet Steds fyldte den saa mægtigt som i *Lund*, Ærkebisp-ernes gamle Sæde, hvor Sct. Laurentii Cathedral, duftende af Røgelse, blomstrende af Billedpragt, løftede sin Jættekrop omkringet af omkring en Snes Sognekirker og 4 anselige Klostre, og med fuld Føje fortalte Ordsproget, at *Roskilde* Ringen aldrig tog Ende; thi i Krans om Sct. Lucii Domkirke laa bag eller langs Bydigets Bælte ikke mindre end 11 Sognekirker med tilhørende Kirkegaarde, 5 meget betydelige Klosterkomplekser med alt Tilbehør og en Række Hospitaler af forskellig Art. I Drønet af Domkirkeklokkerne i *Viborg* blandede der sig paa samme Vis Malmklang fra et Dusin Sognekirker og 4 Klostre, og de øvrige Bispestæder glimrede med en Kirkepragt, der — selvom den ikke straaede fuldt saa rigt som disse Byers — dog i alle Fald gav et imponerende Indtryk af Gejstlighedens Vælde, et Forhold som i mindsket Format gentager sig i alle de øvrige Købstæder i Riget, blandt hvilke *Næstved* husede 2 Klostre, 1 Helligaandshus og 2 Sognekirker, *Randers* 3 Kirker og 3 Klostre, *Holbæk* 3 Kirker og 1 Kloster, *Helsingør* 2 Kirker og 3 Klostre — og saa fremdeles.

Hektisk blussende som en Rose fyldte Katholicismen mod sin sidste Stund vore Byer med bedøvende Duft. Højt over alle de stejle Tage ragede dens Kirkespir og Taarne, og bredt mellem Borgerskabets Grunde foldede den sig ud over alle Maal og Grænser; thi til hvert mere anseligt Kloster hørte — foruden selve det sluttede Anlæg med Kirke, Fratergaard og Korsgang — Kirkegaard og Økonomibygninger af større eller mindre Udstrækning, Avlsgaarde, Teglovne, Staldlænger, Kornhuse og Vandmøller, Urte- og Kaalgaarde, Humle- og Æblehaver. Sognekirker rejste sig paa Kirkegaarde, i hvis Ringmure Tiendelader og Latinskoler kilede sig ind med tykke Mure af Munkesten og maleriske Trappegavle, smykkede af Blændinger, — og hvorhen man i den middelalderlige By end rettede sine Fjed, mødte man her og der i Gader og Stræ-

der fromme Stiftelser for syge, værkbrudne eller fattige Stakler, Helligaandshuse og Elendegaarde, Herberger og Gæstehjem for Pilegrimme og Vejfarende, Provste- og Bispegaarde, Præste- og Kanneboliger, Gildehuse af Tømmer eller Sten,

Fig. 31. Sondertorv i Flensborg i 1870erne. Efter Fotografi.

alle i nærmere eller fjernere Tilknytning til Kirken, medens Smaakapeller lejrede sig ved de alfare Landeveje og Sct. Jørgensgaarde for de Spedalske anbragtes udenfor Byens Grave, hvor de ulykkelige Ofre for denne ædende Sot advarende svingede Skralden, naar de krydsede andres Vej eller nærmede sig Staden. Raslende med deres „Trækleppe“

skulde de — for ej at udbrede Smitten — „blive standendes indenfore Stadens Port, som adelfare Vej og menige Søgninge er“^{.10)}

Bitter og misundelig skelede Menigmand mod Middelalderens Slutning mangan Gang til den katholske Kirke med dens Præsteskab og Munkevæsen, der tyktes ham at være „saa ful en Krop, som noget nær æder al Verden op“ ; thi — som det ligeledes hedder i Historien om Peder Smed og Adser Bonde :

„hvor man kommer i Randers og Ribe,
i Viborg, Aars, Aalborg eller Nibe,
og spør: hvis er den store Gaard
eller det skone Hus, her staar?
Da faar man saadan Svar igen:
det hører til det store Kallent,
til St. Peders Gilde eller St. Knuds,
St. Søfrens Alter eller St. Gertruds.“¹¹⁾

Gæstfrit havde Byen opammet Kirken, der voksende i Vælde efterhaanden gjorde sig saa bred, at den truede med at puffe selve Borgerskabet ud af Reden; thi i Kraft af de under Krumstav og Kirke baandlagte Grundarealer kunde Bebyggelsespresset ogsaa i Danmarks Købstæder til Tider stemme saa haardt mod Murene, at Byggeriet inden Udgangen af Middelalderen blev tvunget helt udenfor Portene. Efter Reformationen afslappedes dog dette Tryk efterhaanden mere og mere, i samme Forhold som Byerne fik Andel i og Raadighed over Arven efter den styrtede Kæmpe. Købstaden aandede atter op, nye Muligheder for Udvidelse aabnede sig i Gaderne indenfor de gamle Rammer, og langsomt søgte By for By derfor atter at suge tilbage bag sin Tærskel de Udvækster, der — i Regelen i Form af Forstæder befolkede af Skarnsfolk og Pak — havde bidt sig fast paa Ydersiden af dens Skal.¹²⁾ —

Da Torvet ofte udgør Urcellen i Byorganismens Udviklingsproces, afmærker Torve fra forskellige Perioder de kronologiske Lag i mange af Udlandets store, middelalderlige Stæder¹³⁾, Lille- og Stortorvet i Aarhus markerer — som tidligere

omtalt — to Hovedstadier i Byens Udformning, og hint „Sommerort“, som fra o. 1440 nævnes udenfor Nørreport i *Ribe*, synes paa lignende Maade at have dannet Kærne i den middelalderlige Forstad, som var groet op paa Halvøen mellem Langvedelstrømmen og den nordligste Arm af Ribe Aa.¹⁴⁾

Saa længe en Købstad befandt sig i frodig Fremvækst, kunde nye tidsvarende Torveanlæg harmonisk udformes i nøje Forbindelse med Bylegemets Fornyelse, men helt anderledes stillede Sagen sig, da Stæderne — stundom længe før Middelalderens Slutning — rumligt lukkede sig af, stængt inde af den Indhegning, de siden i Aarhundreder beholdt.

Saaledes gik det til, at i den afsluttede, fuldt færdige, middelalderlige Byplan blev Akseltorvet — berøvet Udvidelsesmuligheder og trængt af nærgaaende Bebyggelse paa alle Kanter — ret hurtigt ude af Stand til med den stigende Torvetvang paa tilfredsstillende Maade at kunne bestride sit samfundsvigtige Hverv. Under Indtrykket heraf havde man ganske vist allerede meget tidligt tænkt paa at lette det Opgaven ved Etablering af forskellige *Smaatorve*, udsete som Salgspladser for visse særlige Produkter af Vigtighed for Byens Forsyning. Men selv Indrettelsen af den Slags mindre Hjælpetorve var i tætte Bylegemer ofte forbunden med megen Besvær, da det sikkert i Middelalderen maa have hørt til Sjældenhederne, at man i dette Øjemed vovede fuldstændigt at sløjfe en Kirkegaard, som Tilfældet var i Paris, hvor man 1291 nedlagde Begravelsespladsen St. Jean, der omdannedes til Torv og i den følgende Tid bebyggedes tæt af Slagterboder.¹⁵⁾

Ældst blandt de *Smaatorve*, som — frigjort fra Hovedtorvet — kneb sig ind i Bebyggelsen hist og her og indrettede sig paa at leve deres eget Liv, er uden Tvivl *Fisketorvene*, vigtige som de i Middelalderen var, da Fisk, ikke alene i Fastetiden, men hele Aaret rundt, hørte til de mest efterspurgte Næringsmidler¹⁶⁾. Af Hensyn til Transporten af ferske Varer flyttedes disse Salgssteder om muligt tæt ud ved Havn eller Aa, hvor Baadene direkte kunde lægge til med deres Fangst ved Bolværk og Bro, og drivende af Søvand, lugtende af Silde-

skæl, borede mangt et saadant lille Torv — *forum piscium* — sig med skæv Skulder ind i Købstaden, hvor det til Tider paa mere end én Maade tjente til at lette Stortorvet i dets Opgave. Sine Steder henlagde man nemlig — muligvis paa Grund af Fiskehandlernes plumpe Væsen og voldsomme Sind — Justitspladsen til dette Fisketorv, ligesom den andet Steds ofte anbragtes i det Hjørne af Stadens Stortorv, hvor Fiskeudsalgene fandtes.¹⁷⁾

Allerede i 1290erne omtaler „Oldemor“ i *Ribe* et særligt Fisketorv, der synes at have ligget sydligst i Fiskergade umiddelbart ved Aabredde, som da skar sig saa dybt ind¹⁸⁾; i det middelalderlige *København* fandtes Fiskeudsalgene paa Tyskemannegade, „Fisketorggaden“, eller med andre Ord den vestlige Del af nuværende Amagertorv paa Strøget langs Helligaandskirken¹⁹⁾; i *Odense* laa Sildeboderne, som tidligere nævnt, ved Skjolden paa Overgade, medens det egentlige Fisketorv indrettedes i Krogen ved Nørregade, hvor Kagen fik Plads²⁰⁾, og antagelig har man ligeledes i andre Byer af nogen Anseelse alt i Middelalderen søgt at udskille Salgspladsen for ferske Fisk. I alle Tilfælde træffer man dette Forhold omtalt i den følgende Periode paa en saadan Maade, at man faar Indtrykket af, at Ordningen var gammel af Rod.

Saaledes paalagdes det 1696 Fiskerne i *Kolding* at lægge bi med deres Fangst ved Sønderbros Pæle, som Skik var „fra Arild Tid“, „paa det enhver, fattig og formuende, kan vide vist Sted at søge til deres Hus's Fornødenhed“²¹⁾, 1560 indskærpes det i *Slesvig By* Fiskerne at holde Udsalg „ved Stranden paa det sædvanlige Sted“²²⁾, i *Randers* skulde Fangsten fra Stadens Fiskegaard „føres til Broen“ og dér sælges Borgerne for skellig Værd²³⁾, i *Svendborg* menes det middelalderlige Fisketorv at have ligget ved Brogade og nuværende Gaasetorv²⁴⁾, i *Faaborg* fandt Salget i 16. Aarh. Sted ved Broen²⁵⁾ — og saa fremdeles, alt i alt Vidnesbyrd, som tilfulde godtgør, at man for disse Varers Vedkommende i alle Fald forlængst var fortrolig med en særlig Salgsplads.

I *Helsingør*, hvor Fiskerne ofte solgte direkte fra Baadene

ved Stranden, søgte Øvrigheden stædigt at tvinge de genstridige til Torvs, idet Fiskerne Gang paa Gang højtideligt maatte forpligte sig dertil og love at afstaa fra at ombære Fangsten fra Dør til Dør i Staden.²⁶⁾ „Fiskebænkene“, fra hvilke Udsalget skulde finde Sted, udlejedes af Raadet, men 1607 svigtede dog denne Indtægtskilde „af den Aarsag, at Gud Almægtigste forholder os sine Gaver, og besværede de fattige Fiskere sig saadan Pending at udgive, førend at Gud igen ville give sin Velsignelse“ ; thi skete det, vilde enhver „gerne findes villig at give, hvis dennem af deres Øvrighed blev paalagt.“²⁷⁾

Jo større Byerne var, des flere Torve opstod der, Torve for Faar, for Svin, for Heste, for Fisk, Kød og Grønsager, for Pottemagertøj og Vin, for Korn, Humle, Hø, Halm, Salt, Træ, Kul og saaledes videre, Smaapladsler spredte rundt om, hvor de bedst kunde bore sig ind i Gadernes forvildede Net²⁸⁾, men her i Danmark, hvor de mindre Kaar overflødiggjorde en saa vidt dreven Specialisering, nøjedes man med at udsondre enkelte særlig vigtige Salgsemner, jævnsides Fisk saaledes først og fremmest de svære Heste, som svulmende af Styrke gjorde Landet berømt og efterspurgtes rundt om i Evropa.

Broerne, som førte over de brede, jyske Aaløb, drønedes under Vægten af de stolte Dyr, man i Skarer førte mod Syd; thi allerede i Valdemarernes Dage stod Hesteopdræt og -handel i fuld Blomst, foruden Skinker, Talg, Flæsk, Læder og Sild udførte Danmark sine berømte Paradeheste til Flandern²⁹⁾, 1252 omtales paa de mægtige Markeder ved Bruges i Belgien Danskere med deres Heste og Kvæg³⁰⁾, og paa samme Tid beløb Mængden af Heste, af hvilke der ved *Ribe* Bro svaredes Kongen Told, sig til ikke mindre end 8400 Stykker om Aaret, et talende Vidnesbyrd om hvor stor en Rolle denne Udførsel spillede for Riget.³¹⁾ Aarhundred efter Aarhundred gik denne Strøm af stærke Dyr over Broerne ved *Kolding* og *Ribe* videre sønderpaa, og om end Udførselen betydeligt mindskedes i Tidernes Løb, gav Hovslaget af de jyske Hingste dog stadig Genlyd viden om i Evropa, og fremmede Prangere fra Flandern, Holland og Tysklands forskellige Egne gæstede med vel-

spækket Pung Aar for Aar Markederne i de danske Byer og købte op. Gang paa Gang møder man — særlig i *Ribe*, Rigets vigtigste Udførselsport³²⁾ — disse Udlændinge, Opkøbere fra Cøln nævnes o. 1600 i Virksomhed i Randers³³⁾, og naar der paa *Holstebro* Markederne 1646—7 fortoldedes 416 Heste³⁴⁾, turde det heraf fremgaa, at dette Salgsemne dog endnu var af nogen Betydning, skønt Studehandelen fra Begyndelsen af det 16. Aarhundrede afgjort havde erobret Førstepladsen.

I Tusindvis kom de store Drifter af Øksne langsomt dragende ad de gamle, midtjydske Okseveje over de øde, fattige Hedeegne, Fod for Fod stridende sig fremad mod Syd. Mangen blank Daler bragte de i Købmænds og Herremænds Kister, og Kronen tog naturligvis sin Part af Pengenes Strøm, idet der alene over *Ribe* i Aaret 1519 udførtes og fortoldedes 11,458 Øksne, indkøbte paa Foraars- og Efteraarsmarkedet i samme Stad.³⁵⁾ Trods alt var det dog fra gammel Tid kun *Hest* og *Hors*, som gav Torvene Navn, og mærkeligt er det, at Studene — hvor vigtige de end var, hvor talrigt de end mødte frem — intet Steds i nogen dansk By navngav den Plads, paa hvilken de falbødes. Hvor stærkt et Præg de end satte, hvor hult deres Brølen end rullede over Staden, tog Hestene dog overalt Forrangen; skønt færrest i Tal beherskede de vedblivende Torvene, hvor mange magre Krikker der end var iblandt; thi Mindet om disse sidste lever ret ejendommeligt endnu i Betegnelsen „*Helmisse*“ for et udslæbt Øg. De vestsjællandske Bønder plejede nemlig fra gammel Tid at trække deres af-fældige Heste til Slagelse Høstmarked for at blive dem kvit inden Vinter, og da Markedet afholdtes først i November Allehelgens- eller Helmisse-, Helgenmesse-Dag, kaldtes derfor sligt „et gammelt Bæst en gammel Helmusmær“.³⁶⁾

I Udlandet havde man af praktiske Grunde tidligt grundlagt særlige *Hestetorve*, 1266 omtales saaledes *forum equorum* i Hamborg³⁷⁾, og Pladser af denne Art anbragtes som Regel i Yderkanten af Byen, især indenfor en af Portene³⁸⁾, en Skik man ogsaa hos os længe synes at have fulgt. Det allerede 1234 eller 1244 forekommende *Horstorg* i *Ribe* fandtes saaledes

umiddelbart ved Sønder- eller Horstorgsport³⁹), og i *Roskilde* lagdes det middelalderlige Hestetorv tæt indenfor Røde Port Syd for Adelgade, mod Syd og Øst begrænset af Borgediget, mod Vest af de Graabrødres og Sct. Mikkels Kirkegaard.⁴⁰)

Adskilligt yngre er dog de smaa, aflange Hestetorve, som — i Traad med gammel Tradition — fremstod ved Sct. Mogens Port i *Viborg*, samt for Enden af Fuglsangsgade i *Mariager*, medens det første Gang 1442 omtalte Horsetorv i *Odense*⁴¹) ligger Sydvest for Sct. Knuds Kirke og Hestetorvet i *Slangerup* nær Porten vestligst i Byen. Det 1604 indrettede *Aalborg* Nytorv, som oprindelig kaldtes „Hestemarkedet“, var ved Østeraa skilt fra Stadens Gl. Torv, og baade i *Næstved* og *Holstebro* forvistes Hestetorvene fra Byens Midte, ja sidstnævnte Sted tilmed ud i den nordlige Udkant, hvor de berømte Markeder holdtes.⁴²) 1634 tilstod Christian IV *Nyborg* et aarligt Fæ- og Hestemarked, som skulde finde Sted Sct. Galli Dag „mellem Møllestrømmen og det Kapel, som ligger udenfor Byen“⁴³), og medens andre Handelsstævner i *Thisted* knyttedes til Stortorvet, fortrængtes Markedet med Kvæg og Heste til Pladsen „ved Kapel-Stene udenfor Vesterport“⁴⁴) thi efterhaanden søgte man alle Vegne, mistrøstigt over de fede Lag Gødning, som haabløst bunkede sig op, hvor Fæmon og Heste flokkedes, helt at tvinge deres Stadepladser ud af Byportene.

1581 iværksattes dette i *Odense*, fordi Handel med Heste og Øksne „i andre velordnede Stæder“ gik for sig udenfor Byen⁴⁵), og i det følgende Aarhundrede nævnes da ogsaa et nyt „Horsetorv“ liggende hinsides Vesterport ude paa Heden.⁴⁶)

I Regelen formedes disse Hestetorve som *aflange, helst rektangulære Pladser*, beregnede til radvis Opstilling af de vælige Dyr, man her bød til Salg og til Skue, og vore ældste Torve af denne Bestemmelse — i *Ribe*, *Roskilde* og *Odense* — svarer i gammel Skikkelse ret godt til det fra Udlandet laante Forbillede.⁴⁷)

Herhjemme var Fiske- og Hestetorve næsten ene om at

lette Akseltorvet i dets Opgave, og kun i *København* fandt man det fornødent at fordele Varerne noget mere. Hint *Paltemarked* eller *Lusetorv*, som i 16.—17. Aarh. udfoldede sig ved Vor Frue og senere under Navnet *Loppetorvet* flyttedes til Gammelstrand og Vandkunsten, udkrammede saaledes — behersket af „Lusetorvs Høkerskerne“ — en broget Blanding af Lærred, Klæder, Senge, Sølvtoj og Alverdens Ragelse⁴⁸), medens de maleriske Smaapladser, der som Gaase-, Skidentorve og deslige hist og her kneb sig ind i vore gamle Byer, næppe nogensinde har varetaget nogen merkantil Mission i Staden. En gængs Forklaring af *Gaasetorvet* gaar ganske vist ud paa, at det forhen brugtes af Smaahandlende med Fjerkræ, men i Virkeligheden vides der intet herom, og langt sandsynligere turde det være, at en græsgrøn Plet eller et plumret, af Gæsene flittigt besøgt Gadekær, har givet Anledning til Benævnelsen,⁴⁹) og de enkelte *Skidentorve* tæt indenfor Byportene, hvor Trækken med Køer, Færdsel med Vogne og usle Afløbsforhold forvandlede Stedet til en stinkende Sump, sluttede sig i Dunst og Udseende broderligt til Skidenstræderne, som for dum forpestede mangan en By.⁵⁰) —

Trykket i Byens Krop voksede — som ovenfor omtalt — føleligt mod Middelalderens Slutning, Blodomløbet blev tungt og besværligt, og Reformationens Fuldbyrkelse føltes derfor i visse Henseender som en Befrielse, idet den gav Stødet til, at Bykærnen voldsomt sprængtes i Stykker i en Række af vore gamle Stæder, først og fremmest de ældste, der i Aarhundreder havde maattet bjerge sig med Adelstrøget alene, men nu ivrigst pressede paa for at bryde Bane for den haardt tiltrængte Torveudvidelse; thi næppe havde den katolske Kirkes Sammenbrud aabnet Udsigt til at skaffe Luft ved Søn-derlemmelse af et kirkeligt Monument, før Borgerskabet haardhændet greb til.

Naar Sct. Laurentii Kirke i *Roskilde* midt under Reformationstrøret, maaske allerede 1531, jævnedes med Jorden, slog Borgerne i Sandhed her ned paa et Offer, udsøgt med Om-

tanke blandt Stadens 11 Sognekirker, liggende i Hjærtet af Byen mellem Domimmuniteten og det gamle Adelstrøg, hvor Torvedagen hidtil var holdt. Kun det skønne Taarn bevaredes som Kommunens Vagt- og Fangetaarn, Johannes Fastenoves Klokke kom i Byens Tjeneste og klang ikke mere over de døde; thi Kirkens Mure nedbrødes, Gravene sløjfedes, Tomten udlagdes som Torv, ja Traditionen fortæller, at hvor Alteret stod, rejste man et Rettersted „for adskillige Misdædere til Spot“.⁵¹⁾

Først med denne Plads — nuværende Raadhustorv — tilkæmpede Bispestaden sig et forholdsvis lidet, men centralt Torv Side om Side med Hærstrædet, og da man 1895 gravede Grund for Springvandet i dets Midte, stak en Snes Dødningeskaller de møre Pander op af Jorden og et Skelet fremdroges i en Dybde af 3 Alen under Stenbroen urørt hvilende i sin Munkestenskiste, dækket med Plader af Fraadsten.⁵²⁾ Som Genfærd fra Sct. Laurentii Kirke rejste disse døde sig af Torvets Indre, og Gang paa Gang har det samme gentaget sig trindt om i vore gamle Byer, hvor Torvepladsens Underlag blottedes i Dagens Lys; strittende af Knogler stadfæster de oprodede Fylddynger de historiske Beretninger om, at Grunden er fravristet de døde, og i fordums Dage har Kirkegaardens Giftstof utvivlsomt mangan Gang indpodet Sot og Pest i den Slægt, som sorgløst grov efter Vand i den ligmættede Muld for efter Skik og Brug at bygge en Brønd paa det nyskabte Torv.

Naar de *Vejle* Bymænd tidligere gravede paa Raadhustorvet, hvor Godtfolk hentede Vand fra den kommunale Kilde, mindede de opkastede Dødningeben dem saaledes atter og atter om, at Jorden her i Middelalderen havde været Sortebrødreklosterets Gravplads⁵³⁾, under Rydningen af en Kældergrund ved Graabrødrestræde i *Næstved* bortagede man 1674 ikke færre end „7 Borgerlæs døde Menneskeben“, og langt ud over det tilstødende Akseltorv er Spaderne stødt paa Skeletter og Murværk, Minder om Byens Graabrødrekloster med Kirkegaard, som 1553 overdroges Byen til Torveplads.⁵⁴⁾

Forsigtigt havde man alt i Middelalderen begyndt at gaa de afdødes Enemærker for nær ved at knibe en Strimmel af Kirkegaarden hist og her langs Torv og Gade og omslutte Gravstederne med Boder, men efter Reformationen veg alle Skrupler, indviet Jord beslaglagdes til alskens Brug, Kirker og Klostre sprængtes i Stykker, Grundene fyldtes af Bebyggelse eller Terrainet jævnedes og glattedes ud som Torv, — og dybt under Stenbroens Dække overgaves svundne Slægter til Glemsel, medens Raadhuse og Skampæle, Købstadhuse og Boder, Symbolerne paa Livet og dets Uro, voksede op med Rod i de hærgede Grave.

Allerede 1462 havde *Randers* jo tilranet sig Randen af Vor Frue Kirkegaard at holde Torv paa, efter Reformationen afbrødes Bygningen, hvoraf Taarnet alene, „Frue Taarn paa Torvet“ eller „Randers Bys Klokketaarn“, stod til 1795, og Raadhuspladsen udvidedes derved til sit nuværende Omfang.⁵⁵⁾ *Horsens*, som i Middelalderen uden Tvivl havde maattet hjælpe sig med Søndergade som Torv, indvandt først 1575 sin nuværende Plads Sonden Sct. Ibs Kirke paa Tomten af den nedlagte „Jomfru Mariæ Kirkegaard“,⁵⁶⁾ og da Kongen 1546 gav Borgerne i *Nykøbing* paa Mors Ejendomsbrev paa Helligaandshusets Kirke og Kirkegaard, sløjfedes en Del af Bygningen med de 14 Nødhjælperes Kapel, Resten indrettedes som Raadhus, og Gravpladsen, som siden gik under Navnet „Tingjorden“, lagdes frit ud som Torv og Markedsplads for Staden.⁵⁷⁾

Med det op mod Kirkegaardens Hegnsmur liggende gamle Gildehus, Christian III 1546 skænkede de *Thisted* Borgere til Raadhus, er muligvis Spiren lagt til det nuværende Stortorv, der — hvad Terrainforholdene synes at vise — delvis maa være dannet ved Afgravning af Kirkebakkens Østside⁵⁸⁾, og paa lignende Maade turde Torvet være blevet til i *Svendborg*, hvor man 1527 afkøbte Sct. Hans Alter i Vor Frue Kirke en Ejendom Syd for Kirkebakken næst Raadhuset for at udlægge den til „et evigt Akseltorv og almindeligt Marked“.⁵⁹⁾

Ved Nedlæggelsen af flere Stræder, samt Inddragning af

Helligaandskirken Grund udlagde *Malmø* sig i Aarene 1532—46 et stateligt Stortorv, ja ikke tilfreds med denne ret anelige Plads, hvis fire Hjørner afmærkedes med Sten, indrettede man yderligere 1591 paa en øde Jord i dens søndre Nabolag et Nytorv, som „Garbradere“, „Huggisker“, Slagtere, Bagere og Fiskeblødere straks erobrede med deres Boder.⁶⁰)

Hvor en af Bøgeskovens Kæmper stormfældet ligger paa

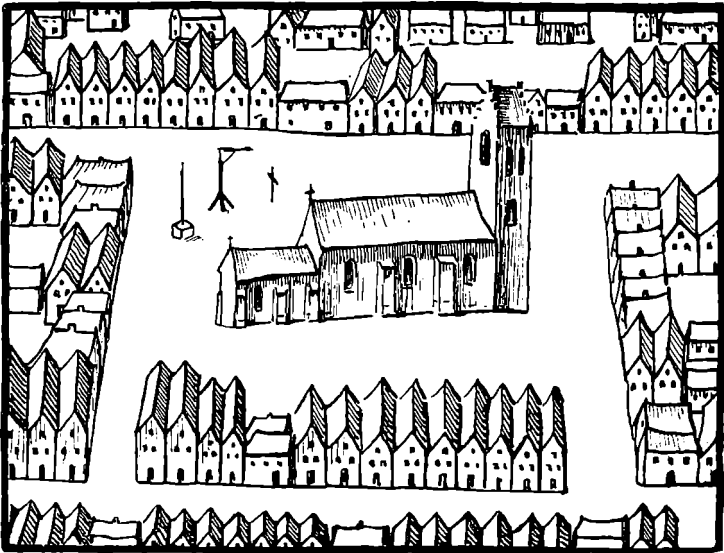

Fig. 32. Horsens Torv med Køge, Kors og Gølg i 17. Aarh. Set fra Nord. Efter Resen.

Valen, omklamrende med stive Kløer den Jordklump, de sprængte Rødder i Faldet har slidt med sig, vil man ved dens Fod finde Skovbundens bløde Tæppe sønderflænget af et gabende Saar, — og da det middelalderlige Kirkesamfund segnede for nye Tiders Stød, flaaede ogsaa det i sit Sammenbrud voldsomt Hul i det tæt tilgroede Bylegeme, hvor store, frie Pladser med et aabnede sig i undrende Tomhed.

Havde *Viborg* med sine 13 Kirker og 4 Klostre i Katholi-

cismens sidste Stund haft det trangt inden Døre bag Byvoldens Bælte, følte det dobbelt befriende, da Skallen pludselig gik itu og Jyllands Hovedstad, Snapstingets og de store Markeders By, med Torveplads i sand Overflødighed kunde modtage de Skarer, som langvejsfra strømmede til; thi medens Christian III skænkede Borgerne Sct. Matthias Kirkegaard, paa hvilken Hjultorvet senere opstod, overlod Frederik II dem 1584 til Akseltorv den nedbrudte Sct. Hans Kirkes Tomt, hvor Nytorvet blev til, liggende nær Stadens Gammeltorv, som „af Arilds Tid“ holdt Vagt foran Domkirkens Fod.⁶¹⁾

I Odense gik det paa selvsamme Vis, idet Borgerskabet her 1542 som Torv fik tildelt Sct. Albani Kirkegaard og Kirke, hvis Bygninger skulde sløjfes og kun Taarnet holdes ved Magt som Stormklokkens Gemme. Lille og indeklemmt, trængt og paa alle Sider traadt for nær af borgerlig Bebyggelse, blev denne Plet dog ej af Betydning, før Frederik II — i Anledning af den store Hyldingsfest — gennem Nedbrydelsen af flere Husrader fordoblede Omraadet, og da Staden derpaa 1581 fik Raadighed over den hele Plads, skabtes der her i Midten af Byen det anselige Stor- eller Kongetorv, nu Albanitorv, hvortil al Handel med Gods og Kramvare straks droges sammen.⁶²⁾

Da Ribe 1545 fik kongelig Tilladelse til at udlægge Graabrødreklosterets Kirkegaard som Torv og Fæmarked, gjorde man dog ikke Brug af denne Gave, men foretrak at udvide det lille, gamle Akseltorv i Adelstrøgets Knæ Øst for Domkirkens Kor. De 7 Domkirkeboder, man Aaret forinden havde købt, nedbrødes, og da Flammerne fortærede Hjørnegaarden ved Stenbodgade, greb man 1580 yderligere Lejligheden til at faa Ruinerne ryddet, Tomten jævnet — og „Torvet dermed forvidet“.⁶³⁾

Kravet om rummelige Torve gik som et Feltraab fra By til By.

Raserende en Række Huse ved Nørregade i Nyborg sprængte Christian III 1537 Bane for den Turneringsplads, Staden af hans Søn fik overladt som Akseltorv⁶⁴⁾, det i Kolding, som

„ganske lidet og enge“ laa i Hærstrædernes Strøm, udvidedes kendeligt 1581⁶⁵), og omtrent samtidig med at man i København ryddede Plads for Nytorv⁶⁶), udlagdes det i Aalborg 1604 paa lignende Maade Side om Side med Stadens gamle.⁶⁷)

Da alle disse Nydannelser — i de første Menneskealdrer efter Reformationen — brutalt borede sig ind i Byernes trange Vildnis, væltende Kirker og Huse, nedtrampende Grave, Urte- og Klostergaarde, for bredt at sætte sig tilrette midt i Staden, var det Torveliv, man forhaabningsfuldt plantede over i det aabne Ryd, dog allerede saa smaat begyndt at gaa ud i Toppen.

Den Lammelse, som lidt efter lidt listede sig ind over de før saa frodige Byer og fra Midten af 17. Aarh. greb om sig i uhyggelig Grad, tærede ogsaa paa det levende Samkvem mellem Land og By, Fattigdom og Sløjhed gnavede som Larver de Pæle itu, hvorpaa god Torveskik længe havde bygget, og Forfald og Opløsning stak deres triste Træk frem af hver Vraa i vore Byer.

Da Livet stærkest trængte paa, havde det skortet paa Rum. Nu da Torvene pustede sig op i stort Format, blev de i Virkeligheden for udstrakte i Forhold til den Rolle, de i den følgende Tid kom til at spille for Købstæderne; thi færre og færre blev Bøndernes Kærrer, der — som forskræmte Faar paa en stormpisket Mark — trykkede sig sammen i en Krog af den øde Plads, ja 1759 brugtes Akseltorvet i *Skjelskør* slet ikke mere, al Handel foregik i Stadens østlige Del, hvis Beboere købte først, og ingen andre kunde faa noget, før de var mætte.⁶⁸) Forgæves bød Danske Lov Bønderne at „føre deres Varer til Købstæderne og dem paa offentlig Axeltorv og Markeder fal holde“⁶⁹), forgæves lønnede mangan By en særlig Torvefoged, — trods alt tæredes de gamle Reglementer hen, og ofte gik det som i *Assens*, hvor ingen fast Torvedag fandtes og Bonden søgte By, naar han selv vilde.⁷⁰)

Man købslog overalt, paa Gader, ved Porte og ad alfar Vej, saa Borgmesteren i *Nakskov* 1796 kunde hævde, at „Misbrugen er saa gammel, at man snart aldrig mindes at have

set andet end tomme Vogne paa Byens Torv⁷¹⁾ I *Kalundborg* gik det saa vidt, at man næsten helt glemte, hvor det var, saa der 1783 gjordes Skridt til at udfinde en velegnet Plads⁷²⁾, det samme gentog sig i *Nykøbing S.*⁷³⁾, og nu som i Byernes Barndom viste det sig, at Torv og Hærstræde uløseligt hørte sammen, idet bundløse Veje stundom bidrog deres til at undergrave Akseltorvets Trivsel. „Formedelst slette Veje omkring Byen“ overholdtes Torvedagen ikke altid i *Vejle*⁷⁴⁾, og 1803 hed det, at „ingen By er omgivet med saa ufremkommelige Veje som *Maribo*, hvilket afholder mange fra at rejse hertil med deres Varer“⁷⁵⁾

Uforstyrret af nærgaaende Vognhjul kunde -saaledes *Møgdyngerne* brede sig i Omfang og Fedme over Torvets Ørken, i *Nakskov* hobede Skarnet sig tæt i Bunke, befolket af *Svin*⁷⁶⁾, og *Godtfolk* i *Svendborg* følte sig 1818 helt fornærmede, da man søgte at sætte en Stopper for Torvets Anvendelse som Oplagringsplads for *Møddinger*.⁷⁷⁾ —

Med Reformationstidens store Hugst i vore Købstæders Indre var det middelalderlige Bybillede blevet sprængt, og et Par Aarhundreder sneg sig hen, før man atter — By for By — gav sig i Lag med at bryde nye Huller i den gamle Helhed. Denne Gang valgte man de Dødes Have som Offer, de forfaldne *Kirkegaarde* i Stædernes Midte, som forlængst fuldstændigt var omklamrede af Huse, begravede bag *Baggaarde* og indsnævrede af Livet paa alle Sider, saa den fattige Strimmel Jord, som sort og sur tuede sig stadig højere om Kirkens Sokkel, forlængst havde tabt Evnen til at opsuge Safterne af de Lig, man Aar for Aar proppede i den. Alt Christian III havde paatalt, hvorledes han, overalt hvor han færdedes i sine Stæder, fandt stor „Ulempe og Uskikkelighed“ „med ond Lugt, Stank og anden Del“, fordi Byernes *Kirkegaarde* laa „meste Parten ret op til Vejen“, „hvoraf Pestilens og anden svære Sygdom haver sin rette Udspring og Fremgang“. Det var derfor Kongens Vilje, at nye Begravelsespladser skulde indrettes udenfor *Portene*⁷⁸⁾, — *Pestkirkegaarde*, som ogsaa her og der anlagdes, men dog kun

undtagelsesvis blev Afløserne af de gamle inde i Staden, som stadig stod ved Magt.

Disses Mulddække hævdede sig i Aarenes Løb uhyggeligt, ludende tungt mod Ringmurenes Inderside, og først henimod 19. Aarh. rejste der sig Stemmer mod „den for Sundheden saa skadelige og i sig selv væmmelige Skik at jorde de Af-

Fig. 33. Sct. Mikkels Kirkegaard i Slagelse trængt af Bebyggelsen.
Efter Studie af L. A. Schou, d. 1867.

dødes Levninger inde i en stor folkerig, tætbebygget Stad som *København*“.⁷⁹⁾ Sandelig var det paa høje Tid at sætte Kniven i disse Byernes Pestbylder, hvor — som en Læge 1807 skrev — Kirker og Kirkegaarde gennem Aarhundrederne var forvandlede til „en Samlingsplads for Aadsler“. „Ikke nok, at man har ligesom broelagt Kirker og Kirkegaarde med Lig, men man har endog presset og dynget dem sammen næsten til Jordens Overflade“. „Ofte“ — fortsætter han — „har man været nødt til, for at gjøre Plads til andre, at udtømme disse

Forraadnelses-Magaziner, og at bortføre de endnu halv forraadnede Legemer til andre Steder, under hvilken Opgravning og Transport de endog af og til ere blevne fortærede af Hundene“.⁸⁰⁾

„Udryddelsen af den erkedumme, papistiske, af selve Luther bestredne Overtro, som tillægger Kirkegulvet og Kirkegaardsjorderne udmærket Hellighed“⁸¹⁾, gik dog kun langsomt. Efter Hovedstadens Brand 1795 bragtes det dog i Forslag helt at forbyde Begravelser indenfor Voldene; thi skønt Faren laa klar for alles Øjne, vedblev Københavns Kirkegaard „at modtage aarlig imod 3000 Lig“. Særlig Nicolaj Kirkegaard, den usundeste af alle og af Flademaal tilmed den mindste, uagtet den hørte til det største Sogn, maatte siges at være moden til Nedlæggelse, saa vist som den fra sin første Tid antoges at have modtaget nogle 100,000 Legemer og maaske ikke var langt fra „at være lige saa svangret med animalske Dele som den Parisiske Kirkegaard, der forpestede hele Nabolaget“.⁸²⁾

Mod Slutningen af 18. Aarh. sad der i Paris' Kæmpekrop en Snes overfyldte Gravpladser, af hvilke den ældste og værste var „le cimetière des Innocents“, der ene var i Stand til at forgifte en hel By, idet den i Løbet af 600 Aar mentes at have fortæret omkr. 1.200,000 døde. Skønt 1670 indsnævret til et Flademaal af ialt 1,600 Favne vedblev den desuagtet aarlig at optage over 3000 Legemer, indtil denne grufulde Smittekilde, hvor Dunsten paastodes at staa som en synlig Røg af den kraftløse Jord, som ikke længer formaaede at opløse Kroppene, og fra hvis Mure Luften miasmfyldt aandede Død over det tætpakkede Nabolag, endelig 1785 beordredes ryddet og omdannet til offentlig Plads.⁸³⁾

Uden Tvivl er det dette Arnested for Smitstof, ovennævnte københavnske Indstilling sigter til under sit Angreb paa Nicolaj Kirkegaard, og Aar 1800 nedsænkedes da det sidste Lig i dens trætte Jord, hvis Overflade straks beslaglagdes af Slagter- og Marskandiser-Boder, som malerisk rejste sig blandt Brolægningsvæsenets Bjerge af opstablede Sten.⁸⁴⁾ (Fig. 34).

I 19. Aarhundredes første Menneskealder fulgte en stor Del af Provinsbyerne Hovedstadens Eksempel, nye Assistenskirkegaarde indviedes ude paa fri Mark, én for én inddroges de udpinte, indenbys Kirkegaarde, og højt som deres Jordsmon laa, maatte det afgraves betydeligt for nogenlunde at

Fig. 34. St. Nicolaj Kirketomt i København erobret af Torveboder. Efter Lithografi 1831.

bringes i Niveau med det tilstødende Terrain. Tusindvis af Dødningeben oprededes af Gravene og kørtes bort med Fyldlæssene, og da disse Arbejder just foretoges i en Tid, hvor Kreaturben ivrigt efterspurgtes til Udførsel, skal en Mængde hjemløse Menneskeknogler — f. Eks. i *Odense* og *Rødby* — ved denne Lejlighed stiltiende være glæde med i Eksporten.⁸⁵⁾

Saaledes gentog det gamle Skuespil sig fremdeles, Livet stjal fra de døde, og efterhaanden som Gravpladserne ved Købstadkirkerne ryddedes, aabnedes der i adskillige Byer — *Aalborg, Lemvig, Grenaa, Viborg, Ribe, Aarhus, Odense og Korsør* — frie Pladser, hvor Brolægningen som en skællet Lindorm snoede sig tæt omkring Kirkens Sokkel, dragende hele den fordums Kirkegaard ind under Stadens Torv. Den Bevægelse, som alt i Middelalderen hulede Kanten af Kirkegaardene, naaede nu endeligt og afgørende sit Maal ved fuldstændigt at opluge dem, og kun de Steder, hvor der som Skel mellem Gravplads og Torv var stivnet en Barrière af borgerlig Bebyggelse, tog denne Stødet af og reddede Pladsens Selvstændighed.

Bag Husenes Bagsider ligger i mangen By slig en lille Kirkegaard nu hen i fredfyldt Idyl. Træerne staar og lytter med store Kroner, og Skygger ruger over den sure Muld, hvor blege Plæner trækker det tynde Græstæppe over længst forglemte Grave. Forunderlig stille er der her, Døgnets Larm og Tummel lyder dæmpet; thi Kampen føres nu udenfor, nye Bælter af Bebyggelse presser den gamle Bykærne sammen, nu som før gnaver Livets Strøm paa Staden i Kraft af de samme Love, hvis Spor jeg i denne Bog har søgt at følge gennem Danmarks middelalderlige Byer. —

Kilder og Bevissteder.

Ved Siden af det i det følgende anførte Kildestof, som af Plads-hensyn er saa stærkt sammentrængt som muligt, hviler mine Studier i væsentlig Grad paa Undersøgelser og lagttagelser paa Stedet i samtlige Danmarks Købstæder.

Kapitel I. Træk af Torvelivet.

¹⁾ Roskilde Stadsret, Art. 4, 23; Holbæk do. Art. 11; Kbhavns 1294, Art. 69; Kong Hans' Privileg. for Malmø 1487; Christoffer af Bayerns Stadsret for Kbhavn 1443, alm. Stadsret 79; Dronning Margrethes do. 52; Hans' alm. Stadsret, Art. 150; Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog 1874, 124. — ²⁾ Joh. Steenstrup anf. S. 126; Erik af Pommerns Privileg. for Korsør 1425 (Kr. Erslev: Repertor. Nr. 6222); Jfr. Secher: Corpus constitut. Daniæ II 268, V 93 o. a. St. *Torvegæld* eller *Torveørtug* var en Kronen tilkommende Indtægt, der svaredes af hver, som uden at være Borger brugte Byens Torv. Denne Afgift erlagdes dog kun én Gang om Aaret, og især synes den at have paahvilet Sælgerne, som førte Varer tilfals paa Torvet (William Christensen: Dansk Statsforvaltning i 15. Aarh., 1903, 628 f.). — ³⁾ Fagniez: Etudes sur l'industrie et la classe industrielle à Paris au XIIIe et au XIVe siècle, 1877, 112 f; P. Viollet: Histoire des institutions polit. et administr. de la France III, 1903, 57 f. — ⁴⁾ P. Viollet III 57 f. — ⁵⁾ Zeitschrift des Harz-Vereins, 1879, 353. — ⁶⁾ C. Nyrop: Danmarks Gilde og Lavsskraaer fra Middelalderen II 268. — ⁷⁾ Helsingør Tingbog 17. Aug. 1601. — ⁸⁾ Helsingør Tingbog 20. Okt., samt 10. Nov. 1628. — ⁹⁾ Bursprog ca. 1540 (Nye danske Magasin II 270). Jfr. Kinch: Ribe Bys Historie II 692. — ¹⁰⁾ H. G. Gengler: Deutsche Stadtrechtsaltertümer, 1882, 176 f. — ¹¹⁾ F. Eks. i Jena (Zeitschrift f. thüring. Gesch. u. Altertumsk., N. F., II, 1882, 298.). — ¹²⁾ Kbhavns Diplomatar. I 150. Ogsaa i den franske By Douai omtales Udhængning af „une enseignee“ (G. Espinas: La

vie urbaine de Douai au moyen-âge II, 1913, 233, 235). — ¹³⁾ H. Bergner: Handbuch der bürgerl. Kunstaltertümer in Deutschland, I, 1906, 193; i Wernigerode omtales „Kvasten“ (Zeitschrift des Harz-Vereins, 1879, 353). Torve-Visken var i Dornburg 1625 ophængt paa Kagen (Zeitschr. f. thüring. Gesch. VII, 1870, 300), ligeledes var det fra Kagen, at Torvefanen udhængtes i Amiens (A. de Calonne: La vie municipale au XVme siècle dans le Nord de la France, Paris 1880, 315). — ¹⁴⁾ C. U. Beccau: Versuch einer urkundlich. Darstellung der Gesch. Husums, 1854, 118. — ¹⁵⁾ Maurer: Gesch. d. Städteverfass. in Deutschland I 360; Zeitschr. d. Harz-Vereins, 1896, 460 f; Förstemann: Neue Mitteil. aus dem Gebiete hist. antiquar. Forschungen IV, 4 H., 76. — ¹⁶⁾ Oprindeligt var Fanerne Sindbillede paa Torvefreden (Grimm: Deutsche Rechtsaltertümer, 4 Ausg., I 222). Paa Torvet i Nordhausen tog Bysvenden (o. 1500) Torvefanen ind og hængte „Høkerfanen“ ud, naar Høkerne maatte komme til (Zeitschr. d. Harz-Vereins, 1895, 821). Som saadan nævnes en lille rød Fane (smstds. 1912, 15). Asylret (Gengler: Deutsche Stadtrechts-Alttertümer, 1882, 154). — ¹⁷⁾ Kbhavns Diplomatar. V 778, 743 f. Endnu ved Slutningen af 18. Aarh. hejste Torvefogeden ved Gl. Strand et lille rødt Flag, som blev strøget Kl. 10, hvorefter Fiskerkonerne maatte opkøbe (Jonge: Kbhavns Beskriv., 1783, p. 409). Naar Holberg dedicerer „Peder Paars“ bl. a. til „alle dem, som høre under Seigneur Nagels Fane“, menes hermed Smaahandlende og Torvesiddere, da C. C. Nagel var Torvemester (O. Nielsen: Kbhavns Hist. og Beskriv. VI 301). I Byen *Slesvig* brugtes under Markederne en rød Fane, „des jarmarkedes fenlin“, som Tegn paa dettes Aabning (A. Sach: Gesch. d. St. Schlesw., 1875, 168). — ¹⁸⁾ Hach: Lübeck. Glockenkunde, 289. — ¹⁹⁾ A. Stopford Green: Town-Life in the fifteenth century, Vol. I, London 1894, p. 182. — ²⁰⁾ Histor. Meddel. om Kbhavn I 548. — ²¹⁾ Præsten Hjerring 1668 (Kbhavns Diplomatar. V 744). — ²²⁾ Saml. til jydsk Hist. og Topogr. II 119; Sach anf. St. 144. — ²³⁾ Saml. til jydsk Hist. II 119 f. — ²⁴⁾ Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i 16. Aarh., illustr. Udg., V 47 ff. — ²⁵⁾ Helsingør Tingbog 5 Septbr. 1569. — ²⁶⁾ smstds. 22. Jan. 1571. — ²⁷⁾ smstds. 1. Juni 1573, 6. Juli 1579. — ²⁸⁾ smstds. 6. Juli 1579, 15. Juni 1579. — ²⁹⁾ smstds. 2. Septb. 1589. — ³⁰⁾ Køge Raadstuebog 19. August 1639, 30. Jan. 1640. — ³¹⁾ O. Nielsen: Kbhavns Hist. og Beskriv. III 259, 274, IV 161 ff. — ³²⁾ *Haderslev* Købmandsgildes Skraa ca. 1500 bestemmer, at intet som „paa ret Torvevej“ kom til Byen,

maatte købes, før det kom inden de 3 Porte (Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer II 440); i *Aalborg* forbydes Køb uden Portene (Saml. til jydsk Hist. og Top. II 124); ligesaa i *Vejle* 1631 (Danske Vider og Vedtægter II 404), i *Ribe* (Nye danske Magasin II 269), i *Randers* 1609 (Danske Vider og Vedt. III 342 f.). I *Viborg* befales 1505, at ingen maatte købe Varer, som førtes til Salg i Staden, udenfor Byens Porte (Heise: Diplomatar. Vibergense, 125). Jfr. om *Kolding*, P. Eliassen: *Kolding*, 246, om *Ringkøbing*, Danske Vider og Vedt. II 476, om *Odense*, Engelstoft: *Odense Bys Hist.*, 2. Udg., 257, om *Flensborg*, Diplomatar. Flensb. II 840, Corpus statut. Slesvic. II, 1795, 279 f. I *Svendborg* Vedtægt 1572 hedder det, at der „skal holdes 2 Borgere i hver Port hver Torvedag, og de skulle have grangivelig Tilsyn, at ingen køber uden Portene eller Maalet“, og „hvilke som understaar sig paa Torvedage at gaa uden Porten eller Maalet at købe, staa i Halsjærnet i 2 Timer“ (Begtrup: *Beskriv. o. Svendborg*, 1823, 22 f., Johs. Olsen: *Svendborg Bys Hist.*, 1919, 164 f.). Opkøb udenfor Portene forbydes under Trusel om Halsjærn, *Næstved* Raadstuebog 27. Juni 1589; ligesaa i *Skjelskør* (Tingbog 13. Nov. 1617, fol. 134). I *Køge* vedtoges 1596, at hvo som købte med Bonden „uden Byen eller udenfor Stenene“, skulde bøde 3 M. og miste sit Køb (*Køge* Raadstuebog 25. Oktob. 1596) 1637 gentages Forbudet med Trusel om Halsjærn (do. 6. Dec. 1637, jfr. 21. Aug. 1629). Jfr. *Zeitschrift d. Gesellschaft für Schlesw. Holst. Lauenb. Gesch.* XIV 325. Om Forprang udenfor *Horsens*, Secher: *Corpus constit. Dan.* II 121, 695 f., *Saml. til jydsk Hist. og Top.* 2 II. 360. — ³³⁾ Danske Vider og Vedtægter II 404. — ³⁴⁾ *Saml. til jydsk Hist. og Top.* II 124. — ³⁵⁾ *Helsingør* Tingbog 6. Juli 1579. — ³⁶⁾ *Køge* Raadstuebog 25. Oktob. 1596. Jfr. *Helsingør* Tingbog 22. Jan. 1571. Torvevagt var i 16. Aarh. et borgerligt Ombud i *Ribe* (Nye danske Magasin II 280). — ³⁷⁾ *Københavns Diplomatar.* I 590. Vogne med Varer skulde i *Flensborg* drives til Torvet for dér at sælge, hvad der ej var solgt gennem Gaderne, Politiordeining 1600 (Corpus statut. Slesvic. II, 1795, 279 f.). — ³⁸⁾ *Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse*, 23 f.; *Aabent Brev* af 11. Nov. 1609 (Secher: *Corpus constitut. Dan.* III 266 f.); *Skaanske Tegnelser* 23. Jan. 1624, fol. 46. — ³⁹⁾ *Helsingør* Tingbog 1559, Mandag efter Trinitatis, 25. Maj 1562, 14. Okt. s. A., 21. Juli 1563, 9. Aug. 1563 o. s. fr. Udløb forbydes Gang paa Gang, Tingbog 1. Juni 1573, 16. Marts 1579, 7. Aug. 1581, 1. Juni 1584 o. s. fr. — ⁴⁰⁾ *Helsingør* Tingbog 1. Juni 1573. — ⁴¹⁾ G. Fagniez: *Études sur*

l'industrie et la classe industrielle etc., 1877, 186. — ⁴²) F. Lennel: Calais au moyen-âge, 1909, 163; G. Espinas: La vie urbaine de Douai au moyen-âge, II, 1913, 371. — ⁴³) Mémoires de la société des antiquaires de Picardie, 3. S. VI, 1880, 448 f. — ⁴⁴) Zeitschr. des Harz-Vereins, 28. Jahrg., 1895, 817. — ⁴⁵) D. Schäfer: Das Buch des Lübeck. Vogts auf Schonen, Einl. LXII Anm. 2. — ⁴⁶) Liebenau: Das alte Luzern, 1881, 230. — ⁴⁷) Fra Frederiksborg Amt, Aarbog 1910, 73. — ⁴⁸) Helsingør Tingbog 20. Septb. 1630. — ⁴⁹) do. 29. Marts 1574. — ⁵⁰) do. Mandag næst Trinitatis 1559, 25. Maj 1562, 24. Juli 1564, 6. Juli 1579. — ⁵¹) Jfr. Arent Berntsen: Danmarckis og Norgis fructbar Herlighed, 1656, 4 Bog, 2. Part, 652. — ⁵²) F. Eks. Erik Glippings alm. Stadsret 1269, Art. 60; Ribe Ret, Art. 113. — ⁵³) Bagerne i Kalundborg maa 1586 forpligte sig til altid at have Brød fal, at Folk ej skal savne det (Kalundborg gl. Bysbog 1586—1625, 1. Juli 1586). 1647 var de Køge Bagere i Knibe og maatte love Bod og Bedring, fordi der en Dag ikke fandtes Grovbrød i deres Boder (Køge Raadstuebog 26. Okt., 16. Nov., 21. Dec. 1647). — ⁵⁴) Se f. Eks. Helsingør Tingb. 4. Juni 1577; Københavns Diplomatar. I 588, II 649; Secher: Corpus const. Dan. II 478 f., III 265 f. — ⁵⁵) Godefroid Kurth: Histoire de la cité de Liège au moyen-âge II, 1910, 160 f. — ⁵⁶) Jfr. Hugo Matthiessen: De Kagstrøgne, 1919, S. 59. — ⁵⁷) H. Bergner: Handbuch der bürgerliche Kunstaltertümer in Deutschland, I, 1906, 579. — ⁵⁸) Engelstoft: Odense Bys Historie, 2. Udg. 72. — ⁵⁹) Marmora Danica II, 1741, 249. — ⁶⁰) Kinch: Ribe Bys Hist. II 692. — ⁶¹) Helsingør Tingb. 21. Juni 1568. — ⁶²) G. Espinas II 235. — ⁶³) Gengler, 198; Grimm: Deutsche Rechtsaltertümer II, 4. Ausg., S. 157 f.

Kapitel II. Ad Kongens Hærstræde.

¹) Kirkehistoriske Samlinger, 4. Række V 494 f., 499 f. — ²) I. T. Lundby: Vejenes Udviklingshistorie i Danmark, *Fortid og Nutid* II 129—43; samme: Vejenes Udviklingsh. paa Laaland og Falster, *Loll.-Falsters hist. Aarb.* 1920, 1—16; samme: Vejenes Udvikl. i Himmersyssel, *Fra Himmerland og Kjær Herred IX*, 1920, 417—45; Marius Kristensen: Grænser og Grænseveje, *Fra Ribe Amt*, 1920, 279—88; Jeppe Aakjær: Et lille Trav ud ad de gl. Landeveje, *Skivebogen*, 1921, 105—56; J. Alsted: Valdemars Vej, *Vejle Amts Aarbøger* 1912, 158—75. — ³) Sophus Müller: Vej og Bygd i Sten- og Bronzealderen, *Aarb. for nord. Oldkyndighed*, 1904, 1—64. —

4) Hugo Matthiessen: Bytyper og Byplaner, i Dan. Bruun: Danmark, Land og Folk, II 34 f.; Hugo Matthiessen: Sct. Clemens-Staden i Aarhus, *Architekten* XXII Aarg. 153. Jfr. E. Hinrichs: Lage u. Gestalt der Fördenstädte Schlesw.-Holsteins in vergleich. hist. geogr. Betrachtung, *Zeitschrift d. Gesellsch. für Schlesw. Holst. Gesch.* IL, 1919, 94 ff. Ogsaa Færgebyer kan som f. Eks. Nørresundby være udformede paa samme Maade, Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie indtil 1701, Aalb. 1921, S. 62 ff. — 5) Hugo Matthiessen: Gl. Gader, 1917, 49 ff. — 6) Franz Meurer: Der mittelalterl. Stadtgrundriss im nördl. Deutschland in seiner Entwickl. zur Regelmässigkeit auf der Grundlage der Marktgestaltung (Berlin), 8 ff.; Anton Hoenig: Deutscher Städtebau in Böhmen, Berlin 1921, 14 f. o. a. St. — 7) S. Rietschel: Markt u. Stadt in ihrem rechtlichen Verhältniss, Leipzig 1897, 18 f. — 8) Joh. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, 117 f. — 9) Maurer: Geschichte der Städteverfassung in Deutschl. I 333 f.; Bauchond: La justice criminelle du magistrat de la ville de Valenciennes au moyen-âge, 1904, 42 f., 155; A. Sach: Geschichte d. Stadt Schleswig, 1875, 105; Johs. Steenstrup anf. St. 125. I Slagelse Smedes Skraa 1469 hedder det: hvilken Broder, som gør sin Broder Fortræd „i sin Vej til noget Marked, enten bort eller hjem igen, ellær ogsaa paa det samme Torv nogen Skade hannem paafører“, skal give 1 Td. Wismars Øl som Straf (C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelald. II 163). — 10) P. Huvelin: Essai histor. sur le droit des marchés et des foires, 1897, 223, 360—82. Jfr. Samlinger til jydsk Historie og Topogr. 2 R II 360. — 11) Moriz Heyne: Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer I, 1899, 201 f. — 12) Edw. Benson: Life in a mediæval City, illustr. by York in the XVth Century, London, 1920, 50. — 13) Holbæk Stadsret, Art. 11 (Kolderup Rosenvinge: Gl. danske Love V 190); Stortorvet i Aarhus kaldtes forhen „Torvegaden“, I. Hoffmeyer: Bl. af Aarhus Bys Hist. I 321, 331. — 14) Se Kapitel I, Noterne. — 15) Histor. Tidskrift för Skåneland I 172 f. Da Torvet i *Halmstad* og *Laholm* sygnede, fordi fast Torvedag efterhaanden gik af Brug, saa Bønderne ej mer kom „paa Adelgade eller Markedet saaledes som sædvanligt er andensteds“, fastsattes Lørdag som Torvedag 1574 (Kancelliets Brevbøger 17. Juni 1574, S. 485). — 16) Dette Forhold turde bl. a. indirekte fremgaa af følgende Bestemmelser. Det var Københavns Slagtere forbudt at stande paa Gaden med fersk Marsvinflæsk (Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen II 264). Udenfor Markedstiden var det

forbudt *fremmede* Smede at stande paa Gaden i København med deres Varer (do. II 337), og paa samme Maade forbyder andre Skraaer udtrykkeligt *fremmede* „at stande herude med sin Gerning“ (do. II 166, 558), hvoraf det turde fremgaa, at denne Ret til dagligdags var forbeholdt Byens egne Børn. — ¹⁷⁾ Nyrop anf. St. I 778. — ¹⁸⁾ A. Heise: *Diplomatarium Vibergense*, 1879, 45. — ¹⁹⁾ *Randers Vedtægt af 1609* (Danske Vider og Vedtægter III 344). — ²⁰⁾ S. Rietschel: *Markt u. Stadt*, 1897, 32 f.; G. Espinas: *La vie urbaine de Douai au moyen-âge*, II, 1913, 237; A. Franklin: *Dictionnaire historique des arts, métiers et professions exercés dans Paris*, 1906, 379; Huvelin anf. St. 199. — ²¹⁾ A. Giry: *Histoire de la ville de Saint-Omer et de ses institutions jusqu'au XIVe siècle*, Paris 1877, 285 f.; E. Maugis: *Recherches sur les transformations du régime politique et social de la ville d'Amiens*, Paris 1906, 436 f. Allerede i meget gammel Tid grupperede de Torvehandlende sig fagligt, saa hver Vare fik sit faste Udsalgssted, Lefranc: *Histoire de la ville de Noyon*, p. 171. — ²²⁾ Hugo Matthiessen: *Gamle Gader*, 1917, 108 f. — ²³⁾ I Flensborg hed det endnu i Skomagernes Skraa 1437, at Skomagerne skulde „alle sonnauende myt ereme werke stan uppe deme Sudermarkede, wan en des ghelüsted“ (Nyrop II 85 f.). — ²⁴⁾ Forskellige mundtlige Meddelelser paa Stedet. — ²⁵⁾ Hugo Matthiessen: *Gamle Gader*, 89. Naar Jacob Kornerup (Roskilde i gamle Dage, 1892, 143) gør Hestetorvet til Byens ældste Torv, er dette urigtigt. — ²⁶⁾ J. Kornerup anf. St. 15, 237; Planen i Resens Atlas Danicus (Uldall, fol., 186 II, kgl. Bibl.). — ²⁷⁾ Kolderup Rosenvinge: *Gamle danske Love V* 184 f. — ²⁸⁾ Hugo Matthiessen: *St. Mikkels Kirke i Roskilde, Aarbog udg. af Hist. Samfund for Københavns Amt 1920*, 75—84. Ud' fra den Betragtning, at Hestemarkedet var Byens ældste Torv, har Kornerup paa sin Rekonstruktionsplan over det middelalderlige Roskilde anbragt Torvegade urigtigt; thi der kan ikke være Skygge af Tvivl om, at den er lig Algade, hvad Henry Petersen (*Historisk Tidsskrift* 6. Række II 324) tidligere har paapeget. En Række Breve i Kr. Erslevs Repertorium over Danmarks middelald. Breve (Nr. 3706, 5302, 6503, 6755, 6869, 6946 o. fl.) hæver al Tvivl om, at Torve- og Algade er identiske. — ²⁹⁾ Jfr. Repertoriets Brevmateriale ang. dette Strøg. — ³⁰⁾ *Scriptores rerum Danicarum* I 379. — ³¹⁾ Kinch: *Ribe Bys Historie* I 519. Syd for Torvet spaltedes Færdseleu dels ad Sønderportsgade til Sønderport, dels ad Hundegade til Sct. Mikkels Port (do. I 528). — ³²⁾ Kinch I 518. — ³³⁾ Ældste danske Arkivregistraturer IV 246 f.; Erslev: *Repertorium* Nr. 2616, 6680;

jfr. Resens Byplan over Slagelse. — ³⁴) Kirkehistoriske Samlinger 4. Række V 494 f., 499 f.; Dahlerup: Mariager Kloster og Bys Historie, 1882, 9. — ³⁵) Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, 125. — ³⁶) *Scriptores rerum Danicar.* IV 365 f., 374; Listov: Næstved i Middelalderen, Skoleprogram 1872, 24. — ³⁷) *Scriptor. rer. Dan.* IV 372, Listov anf. St. 12. — ³⁸) Resens Plan af Næstved, samt Planen i Frederik V's Atlas. Pladsen har i Middelalderen en Tid lang ogsaa tjent som Byting, indtil dette efter Opførelsen af det sentgothiske Raadhus Nord for St. Peders Kirke flyttedes hen i dets Nabolag (*Scriptor. rer. Dan.* IV 372). — ³⁹) Hugo Matthiessen: Gamle Gaarde i Horsens, *Architekten XVII*, Nr. 16 f. — ⁴⁰) C. Klaiber: Die Grundrissbildung der deutschen Stadt im Mittelalter unter besondere Berücksichtigung der Schwäbischen Lande (Beiträge zur Bauwissenschaft, herausg. von Corn. Gurlitt XX, 1912) S. 21 f.; Anton Hoenic: Deutscher Städtebau in Böhmen, Berlin 1921, S. 14. — ⁴¹) L. Böttiger: Æbeltoft og Omegn, 1893, 227 f. — ⁴²) Undersøgelse paa Stedet, samt lokal Tradition. Vejen omtales i en Indberetning 1755 (Samlinger til jydsk Hist. og Topogr. 1. Række X 15), ligesom den er afsat paa Videnskabernes Selskabs Kort 1789. Jfr. Fra Himmerland og Kjær Herred IX, 1920, 436. — ⁴³) H. Dahlerup: Mariager Kloster og Bys Historie, 1882, 127. — ⁴⁴) Resens Plan over Sønderborg. — ⁴⁵) Jfr. A. D. Jørgensen: Nordslesvigske Byers Fortid (Historiske Afhandlinger IV 271 f.). — ⁴⁶) Lauritz Weibull: Kartor över Staden Lund och dess jordar från tiden före 1705, Lund 1919. — ⁴⁷) Hugo Matthiessen: Sct. Clemensstaden i Aarhus, *Architekten XXII*, Nr. 12; C. Klaiber: Die Grundrissbild. etc., 22. — ⁴⁸) Jfr. Resens Plan, hvor den sydlige Del af Torvet er bebygget omtrent i Linje med Tingstenene; J. V. Christensen: Tider og Skikkelser i Midtsjællands Historie II. Af Ringsted Saga, 72, 75. Ved den trekantede Torveplads' Strube maa Gadevæggene være tvungne tilbage; thi under Fortovet ud for Nørregade 16, Stedet hvor Byens middelalderlige St. Jørgensgaard laa, er der fundet Skeletter (J. V. Christensen anf. St. II 82, samt mundtlig Meddelelse), hidrørende fra St. Jørgens Kirkegaard, som opr. maa have strakt sig længere ud i Gaden. — ⁴⁹) Listov anf. St. 24. — ⁵⁰) Hugo Matthiessen: Gamle Gader, 1917, 63. — ⁵¹) Vilh. Lorenzen: Om Bebyggelsesplaner (Særtryk af *Architekten* 1917), S. 9, samt Fig. 9. — ⁵²) O. Nielsen: Københavns Historie og Beskrivelse I 145 f. — ⁵³) Hugo Matthiessen: Gl. Gader, 96. — ⁵⁴) Jfr. Planen i Pontoppidans Danske Atlas. — ⁵⁵) Indberetning til Nationalmuseets

2. Afdel. af 14. Marts 1921. — ⁵⁶⁾ Ursin: Stiftsstadten Viborg, 1849, S. 6. — ⁵⁷⁾ Engelstoft: Odense Bys Historie, 2. Udg., 100, 118. Jfr. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer I 778. — ⁵⁸⁾ Engelstoft, 142. — ⁵⁹⁾ do. 146 f., 196. — ⁶⁰⁾ 1372 nævnes Vogntorvet, forum curruum, i Skanør, Kr. Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder, 1901, 142. —

Kapitel III. Torvets Triumftog.

¹⁾ Wolf: Encomion Regni Daniæ, 1654, p. 53. — ²⁾ Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid, 1898, 243. Om Aarhus, Hugo Matthiesen: Sct. Clemens-Staden i Aarhus, *Architekten*, XXII Aarg. (1920), 153—160. — ³⁾ For de svenske Stæders Vedkommende findes en Række interessante lagttagelser fremsat i *Helge Nelsons* „Geografiska studier över de Svenska städernas och stadslika orternas läge“ (Lunds Universitets Årsskrift, N. F. Avd. 1, B. XIV, Nr. 13, 1918). For de sønderjydske og holstenske Byer kan henvises til *E. Hinrichs*: „Lage und Gestalt der Fördenstädte Schleswig-Holsteins in vergleich. hist.-geograph. Betrachtung“, *Zeitschrift d. Gesellschaft für Schlesw. Holst. Geschichte*, 49. B. (1919). — ⁴⁾ *S. Rietschel*: Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis, 1897. Mod den af samme Forfatter i Skriftet „Das Burggrafenamt und die hohe Gerichtsbarkeit in den deutschen Bischofsstädte während des frühen Mittelalters“ (1905), hævdede Antagelse, at frasat Romerbyerne, samt Würzburg og Magdeburg, er Tysklands Købstæder først særpræget udformede fra sidste Halvdel af 1100erne, har *W. Gerlach* (Die Entstehungszeit der Stadtbefestigungen in Deutschland, Leipziger histor. Abhandl. Nr. 34, 1913) taget til Orde og bl. a fastslaaet, at Rietschels Definition af „Civitas“ ikke holder Stik. Selvom det paa adskillige Punkter vil kunne paa-vises, at Rietschel er gaaet noget ensidig til Værks, er hans Tanker banebrydende for Studiet af Købstædernes Tilblivelse, ikke mindst i Kraft af den stærke Fremhævelse af det topografiske Elements Betydning. Naar R. hævder, at Torveanlægene som Spire for en Købstad-dannelse lagdes ved Siden af det ældre Bysamfund, gælder denne Regel dog næppe absolut, idet Torvet ogsaa kan tænkes udformet i selve den gamle By (Gerlach anf. St. 3 f.) — ⁵⁾ *P. J. Meier*: Der Grundriss der deutschen Stadt des Mittelalters in seiner Bedeutung als geschichtliche Quelle (Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- u. Altertumsvereine, 75. Jahrg., 1909, Nr. 3). Jfr. *Deutsche Geschichtsblätter X*, 1909, 47 f.; *Franz Meurer*: Der mittelalter-

liche Stadtgrundriss im nördlichen Deutschland in seiner Entwicklung zur Regelmässigkeit auf der Grundlage der Marktgestaltung (1915); A. E. Brinckmann: Die gesch. Anlage d. deutschen Städte (Monatshefte für Kunstwissenschaft I, 1921). Jfr. en kort Oversigt i P. Klopfer: Das deutsche Bauern- u. Bürgerhaus, 1915, 89 ff. — ⁶) F. Meurer anf. St.; Christoph Klaiber: Die Grundrissbildung der deutschen Stadt im Mittelalter unter besonderer Berücksichtigung der Schwäbischen Lande, Berlin 1912. A. Hoenig: Deutscher Städtebau in Böhmen. Die mittelalt. Stadtgrundrisse Böhmens mit besond. Berücksicht. der Hauptstadt Prag, Berlin 1921; Jfr. Zeitschrift des Harz-Vereins, 1915, 215 f. Fra Østtyskland plantes denne regelmæssige Bytype over til Vesttyskland, hvor dette Skema bringes i Anvendelse ved samtidige Byanlæg (P. J. Meier anf. St. 106 f.) — ⁷) Joh. R. Kretschmar: Die Entstehung von Stadt u. Stadtrecht in dem Gebieten zwischen der mittlern Saale u. der Lausitzer Neisse, Breslau 1905 (Untersuchungen zur Deutschen Staats- u. Rechtsgesch., herausg. v. O. Gierke 75 H.). — ⁸) Kretschmar: Der Stadtplan als Geschichtsquelle, Deutsche Geschichtsblätter IX, 1908, 133—42; F. Meurer, 65 ff. — ⁹) Die Denkmalpflege XIX, 1917, 1 f. Om de i Frankrig under Paavirkning af klassiske Forbilleder grundlagte Byer, C. Enlart: Manuel d'archéologie Française II, Architecture civile et militaire, p. 242 f. — ¹⁰) Siegf. Rietschel: Die Städtepolitik Heinrich des Löwen, Histor. Zeitschrift 3. Folge VI (1909), 237—76. — ¹¹) Zeitschrift der Gesellschaft für Schlesw. Holst. Gesch., 49 B., S. 248 ff. — ¹²) Richard Haupt: Die Kunstdenkmäler d. Prov. Schlesw. Holst. II 42 f., 476 f. — ¹³) Wilh. Neumann: Der Stadtplan als geschichtliche Urkunde, Mittheilungen aus der livländischen Geschichte, XXI, I, Riga 1911, S. 84—99; jfr. E. Nottbeck: Der alte Immobiliensbesitz Revels, Reval 1884, 29. — ¹⁴) Hugo Matthiessen: Studie over Køge Byplan, *Architekten*, XXIII Aarg., 1921, S. 356 f. — ¹⁵) F. Eks. viser Assens paafaldende Lighed med den aflange fra Böhmen (A. Hoenig anf. St. passim) og Sydtyskland kendte Bytype (Klaiber, 49, Meurer, 29 ff.). — ¹⁶) Jfr. Jørgen Olrik: Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebispesrid, 1906—08, 120, 142, 148; Johs. Steenstrup: Studier over Valdemars Jordebog, 120. — ¹⁷) Chr. Villads Christensen: Københavns Vækst og Udvidelse, Histor. Meddelelser om København I, S. 1 ff. — ¹⁸) H. U. Ramsing: Bidrag til det gl. Københavns Topografi, 1: Præabsaloniske Spor, 2: De ældste Gadeanlægs Udførelse (Historiske Meddel. om Kbhavn I 409 ff.); H. N. Rosenkjær: Fra det underjordiske København, 1906,

36. — ¹⁹⁾ *Architekten* XXII, 157 f. — ²⁰⁾ En nærmere Redegørelse for Aarhus Byplan, Hugo Matthiessen: Sct. Clemens-Staden i Aarhus, en Grundplanstudie, *Architekten* XXII, 1920, 153—160. — ²¹⁾ Hugo Matthiessen: En middelalderlig Kirketomt i Holbæk, Fra Holbæk Amt, Aarbog 1914, 1—38. — ²²⁾ Smstds. 31. — ²³⁾ *Scriptores rerum Danicarum* IV 473. — ²⁴⁾ O. Nielsen: Kong Valdemars Jordebog, 37, 83. — ²⁵⁾ Jørgen Olrik: Valdemar Sejrs Sønner etc., 129 f. — ²⁶⁾ Hugo Matthiessen: Vor Frue Kirke i Holbæk, Fra Holbæk Amt, Aarb. 1920, 122—5. — ²⁷⁾ Hugo Matthiessen: Gl. Gader og Gaarde i Holbæk, *Architekten*, XVIII, 1915, Hefte 5 ff., samt Fra Holbæk Amt, 1915. — ²⁸⁾ Holbæk Stadsret, Art. 12 (Kolderup Rosenvinge: Gl. danske Love V 190). — ²⁹⁾ Klaiber anf. St. 13 f., 36, 44 f.; Die Denkmalpflege XV, Nr. 4, 1913, 25 f., Paul Klopfer, 101 f. — ³⁰⁾ Jfr. ogsaa Skolegade i Aarhus i tidligere Skikkelse (*Architekten*, XXII, 1920, 157). — ³¹⁾ Johs. Steenstrup: Studier over Valdemars Jordebog, 115, 453 f. — ³²⁾ I. T. Lundby: Vejenes Udviklingshistorie paa Lolland og Falster, Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog 1920, 1—16. — ³³⁾ Meurer, 65 ff. — ³⁴⁾ Jfr. Byplanen fra Braunius *Theatrum urbium*; de middelalderlige Byporte og deres Navne nævnes i Haderslev Købmandsgildes Skraa c. 1500 (C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen II 440). — ³⁵⁾ Kongsgaard omtalt, Kancelliets Brevbøger 10. Juni 1572, 138, Resens Plan over Grenaa (Uldall fol., 186). I Nærheden heraf, i Aagade, gjordes 1910 et mægtigt, endnu ikke publiceret Møntfund paa 11821 Mønter, nedlagt i en sort Lerkrukke antagelig i 1220erne (Meddelt af Inspektør Galster ved den kgl. Mønt- og Medaillesamling). — ³⁶⁾ Kr. Erslev: Repertorium Nr. 6276; Danske Samlinger 2 R. VI 146 f. — ³⁷⁾ En Historie om Peder Smed og Adser Bonde. — ³⁸⁾ Fundberetning af Magnus Petersen af 8. Nov. 1893 (Nationalmuseets Arkiv); Jyllandsposten 11. Dec. 1893. — ³⁹⁾ Fundberetning af Jan. 1922 af Hugo Matthiessen (Nationalmuseets Arkiv). — ⁴⁰⁾ Hugo Matthiessen: Studier over Køge Byplan, *Architekten*, XXIII, 1921, 349 ff. Om Pommerske Byanlæg i denne Periode, W. von Sommerfeld: Geschichte der Germanisierung des Herzogtums Pommern oder Slavien bis zum Ablauf des 13. Jahrh., 1896, samt F. Meurer, 65 ff. — ⁴¹⁾ Alfred Püschel: Das Anwachsen der deutschen Städte in der Zeit der mittelalterl. Kolonialbewegung, Berlin 1910, passim. A. E. Brinckmann: Deutsche Stadtbaukunst in der Vergangenheit, 2. Aufl., 1921, 171 f. — ⁴²⁾ Chr. Villads Christensen: Nykøbing paa Mors 1299—1899, 1902, 16 f. o. a. St. —

⁴³) Privilegium af 27. Septb. 1416 (Erslev: Repertor. Nr. 5607). Skeminge gl. Kirke ruineredes i Branden 1596 og afbrødes delvis 1617 (A. Kall Rasmussen: Histor. topogr. Efterretn. om Musse Herred, I, 1866, S. 365). Endnu 1633—4 stod der dog en Stump Mur tilbage af den (Lolland-Falsters hist. Samfunds Aarbog 1920, 58). —

⁴⁴) Om vore Købstæders Navne og disses Oprindelse, Johs. Steenstrup: De danske Stednavne, 2. Udg. 1918, 77—84. Aaret for Ringkøbings første Forekomst er ca. 1325, som paavist af P. Severinsen (Hardsyssels Kirker, *Hardsyssels Aarbog* III, 1909, 22, 58). Efter „Ribe Oldemors“ Kirkeliste var Rindom Kirke da endnu fælles baade for Landsbyen og Strandkøbingen. *Lemvig, Læmvich*, nævnes første Gang 1234 („Oldemor“, udgivet af O. Nielsen, 5). —

⁴⁵) Strandkøbing af denne Type ligner i deres Udformning de gl. Akselkøbinge, forsaavidt som Hærstrædernes Løb bestemmer dem begge (Hugo Matthiessen: Gl. Gader, 1917, 99). —

⁴⁶) Det ældste *Vordingborg* har vistnok ligget ved den gamle Slotskirke paa den nordlige Del af Slotsbakken (W. Møllerup: Nationalmuseets 2. Afdel. Redegørelse for dens Virksomhed siden 1892, Kbh. 1908, S. 57). Senere i Middelalderen er der paa den nuværende Bybakke indenfor det endnu paaviselige Fæstningsbælte anlagt en Købstad med en gennemløbende Algade og det til Siden for denne ved Kirken anbragte Torv. — Nord for *Nyborg* ved nuvær. Assistenskirkegaard har det ældste *Nyborg* med „*Gammel Kirke*“ ligget. Senere er ogsaa denne By flyttet til sin nuværende Plads paa en svagt hævet, næsten vandomflydt Højning. Indenfor den middelalderlige Voldlinje er den aflange Byplan, der mod Øst afsluttes af „Graven“ (nu Skippergade), bestemt af Parallelgader. Det middelalderlige, nu forsvundne Torv laa ved Baggersgade, der endnu 1822 gik under Navnet „*Gammel Torv*“ (Kort over *Nyborg* 1822, Rigsark. Kortsamling Nr. 331; O. Staggemeier: *Jordebog for Nyborg Købstad* II, 1893, 6). Det nuværende Torv udlagdes først paa Frederik II's Tid til dette Brug (Staggemeier I, 1891, 3). —

⁴⁷) *Nykøbing Sj.*, der under dette Navn først omtales 1290, er muligvis = den i Valdemars *Jordebog* omtalte *Hoghakiøbing*, grundlagt ud fra den nærliggende ældre Landsby *Højby* (Pontoppidan: *Danske Atlas* VI 211, H. V. Clausen: *Fra Holbæk Amt*, 1918, 270). —

⁴⁸) Torvet i Grønnegade i *Præstø* er et Eksempel paa et Pladsanlæg, lagt parallelt med Hovedstrøget, for at Torvelivet kunde udfolde sig uhindret af Gadefærdsele. Om tilsvarende Byplaner, byggede over Togade-Systemet, se C. Klaiber anf. St. 33 f. —

⁴⁹) Om denne Side

af Byplanen, Hugo Matthiessen: Gamle Gader og Gaarde i Nakskov, *Architekten* XVIII, 1916, 145 ff. — ⁵⁰) A. Hoenig anf. St. 56 f. o. a. St.; Klaiber, 49; Meurer, 29 ff.; Kunstdenkmäler von Bayern, passim. — ⁵¹) Ogsaa *Faaborg* er i Slægt med denne Bytype. — ⁵²) Denne Type findes i gl. Byer som *Odense* og *Viborg*, samt i senere middelalderlige Stæder som *Nykøbing F.*, *Nysted*, *Maribo*, *Skive*, *Hobro* og *Storehedinge*, og efter Reformationen indrettedes lignende Pladser i adskillige Byer (se Kapitel V). — — Naar den forbi Sct. Lars Kirke, Graabrødreklosteret, Bispegaarden og Domkirken i *Linköping* førende nordlige Gade, Ågatan, vistnok med god Grund udpeges som Bispestadens gl. Hærstræde (Carl M. Kjellberg: 1696 års karta, regleringsplan, över Linköping och stadens äldre topografi, Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- och Museiförening 1919, S. 24—39, samt Planen), turde man ud fra den regulære, gothiske Torvetype med de i Hjørnerne udmundende Gader her kunne drage den Slutning, at Stortorvet er et middelalderligt, Syd for det gamle Adelstrøg tæt foran Domkirkeområdet placeret Anlæg, som har dannet Kærne i Købstaden og efterhaanden tvunget Hærstrædet ind under sig. —

Kapitel IV. Det voksende Tryk.

- ¹) Om Horsens Torv, Pontoppidan: Danske Atlas IV 129. — ²) Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, 124. — ³) Maurer: Geschichte der Städteverfassung in Deutschland I 285. — ⁴) Emil Ekhoff: Svenska Stavkyrkor, 1914—16, 148 ff. — ⁵) P. Huvelin: Essai historique sur le droit des marchés et des foires, Paris 1897, 43 f. — ⁶) Steenstrup a. S. 122 f.; Maurer I 282 ff.; S. Rietschel: Markt und Stadt, 1897, 49 f.; Huvelin 44 ff.; A. Stopford Green: Town Life in the fifteenth Century, London 1894, II 25 f. — ⁷) S. Rietschel anf. St. 233, jfr. A. Sach: Gesch. der Stadt Schleswig, 1875, 169. — ⁸) Nye danske Magasin II 271 f. — ⁹) Om Viborg Borgernes Stædeplads under Markederne paa Vestervig Kirkegaard 1489, Heise: Diplomatarium Vibergense, 90. — ¹⁰) C. Enlart: Manuel d'archéologie Française I 791 f.; Maurer II 48; Villads Christensen: Begravelsesskikke og Kirkegaardsforhold i Kbhavn i ældre Tid, Festskriftet om Vestre Kirkegaard 1920, Side 6. — ¹¹) Landsbyskomagereen Jonas Stolts Optegnelser, udg. af R. Mejborg, 1890, 120 f. — ¹²) Aabent Brev af 7. September 1587 (Rørdam: Danske Kirkelove II 419); Cavallin: Lund Stifts herdaminne I 27; Gustaf I's Registr.

XIII 194 f., 228. — ¹³⁾ O. Holmström: Årkeb. Abrahams räfst, Upsala 1901, 166 f. — ¹⁴⁾ H. Hildebrand: Sveriges Medeltid II 479. — ¹⁵⁾ R. A. Sjællandske Tegnelser 26. Aug. 1624, fol. 400. — ¹⁶⁾ Kinch: Ribe Bys Historie II 121. — ¹⁷⁾ O. Nielsen: København paa Holbergs Tid, 215 f. — ¹⁸⁾ I de faa Byer, hvor Torv og Kirke ikke ligger i samme Nabolag, har Tiden og særlige Forhold uden Tvivl i flere Tilfælde sprængt den oprindelige Samhørighed. Nord for Torvet i *Nykøbing paa Falster* havde saaledes Byens efter 1532 nedbrudte Sognekirke Plads paa de Grunde, som nu bærer Navnet „Gammel Kirkegaard“ (P. Rhode: Samlinger til Laaland og Falsters Historie, udg. af Friis, II, 1859, S. 9, Pontoppidan: Danske Atlas III 364), og hvor der i Smaastræderne i Mands Minde er fundet mange Menneskeben (Trap: Danmark, 3. Udg. III 162). Tæt Nord for Torvet i *Mariager* laa ved Teglgade St. Peders Kirke, Byens gl. Sognekirke, som forsvandt o. 1592, men hvis Taarn endnu fandtes paa Resens Tid (H. Dahlerup: Mariager Klosters og Bys Historie, 1882, 137 f.). Ved Algade, der fra Middelalderen tjente som Torv i *Holbæk*, laa paa Nordsiden nær Hjørnet ved Havnegade St. Nicolaj Sognekirke, som nedbrødes 1573 (Hugo Matthiessen: En middelalderlig Kirketomt i Holbæk, *Fra Holbæk Amt, Aarbog* 1914, 25 f.). I *Nyborg* havde Gammeltorv Plads Vest og Nord for Kirken (O. Staggemeier: Jordebog for Nyborg Købstad II 6) og endnu 1822 kaldes Baggersgade „Gammel Torv“ (Kort over Nyborg 1822, Rigsarkivets Kortsamling Nr. 331). Ogsaa i *Vejle* laa det ældste Torv V. for Kirken, nuvær. Kirketorv, der endnu 1824 bar Navnet „Gammeltorv“ (Kort over Vejle 1824, Rigsarkivets Kortsamling Nr. 331), en Benævnelse som ogsaa bruges ca. 1630 (Histor. Tidsskrift 1. Række II 180, Vejle Amts Aarbog 1910, 166). I *Skive* ligger Kirken undtagelsesvis fjernt fra Torvet, ligesaa i *Hobro*, særlige Naturforhold gør sig gældende begge Steder, og Torvet kan muligvis i begge Byer skyldes en senere Tid. — ¹⁹⁾ Helsingør St. Olai Kirkes „rette Jordt Bog eller Stoel“ 1579 (Landsarkivet for Sjælland). St. Annegade kaldtes „Torvegaden“ (Helsingør Tingbog 31. Marts 1623). — ²⁰⁾ Ældste danske Arkivregistraturer IV 244, 253, 258; Kr. Erslev: Repertorium Nr. 2616; Liste over Slagelse St. Mikkels Kirkes Jordskyld, Jordebøger indsendte i Henhold til kgl. Missiver 1660 ²⁸/₉, 1661 ¹⁰/₁ og 1662 ⁴/₇, Gejstlighedens Gods (Rigsarkivet); jfr. Resens Plan over Slagelse. — ²¹⁾ En hel Huslinje opstod f. Eks. i Middelalderen mellem Vestergade og Graabrødre Kirkegaard i *Odense*, Engelstoft: Odense Bys Historie, 2. Ud-

gave, 61. — ²²) O. Nielsen: Kbhavns Hist. og Beskriv. I 144 f. Endnu i Mands Minde har der langs Niels Hemmingsens Gade været en Række Butiker. — ²³) De var vistnok opførte ca. 1330 (Kinch: Ribe Bys Historie I 519). Jordskyld af Husrækker langs Kirkegaardene omtales i adskillige Byer, f. Eks. *Svendborg* (Æld. danske Arkivregistr. V 1043 f.), *Holstebro* (Frølund: Holstebro, 1871, 122, Hardsyssels Aarvog, X, 1916, 138), *Ringkøbing* (P. N. Frost: Beskriv. over Kjøbstaden Ringkjøbing, 1817, 94, 97 f.); *Stubbekøbing* Kirke krævede Husleje af 6 Boder paa Kirkegaarden (Danske Kancelli. Indberetn. om Købstadkirkernes Tilstand i Danmark i H. til Missiver af ³⁰/₁ 1697, R. A.), *Nakskov* af Gaarde og Boder (Nakskov Kirkes Regnskabsbog 1633—64), *Vejle* K. af Boder, der 1697 kaldes „mestendels øde“ (D. K. Indb. om Købstadkirkernes Tilstand i H. t. Miss. af ³⁰/₁ 1697), *Kolding* af nogle „Kirkeboder“ (smstds.) o. s. fr. — ²⁴) Jfr. om Assens, Danske Kancelliregistr. 18. Dec. 1549. — ²⁵) H. Bergner: Handbuch der bürgerl. Kunstaltertümer I 195. — ²⁶) Huvelin: Essai hist. sur le droit des marchés et des foires, 1897, 354 f.; Rietschel: Markt u. Stadt, 1897, 214 f. — ²⁷) A. Stopford Green: Town Life in the fifteenth Century, 1894, II 32; Enlart: Manuel d'archéologie Française II 339; Espinas: La vie urbaine de Douai au moyen-âge, 1913, II 233; H. Bergner a. St. II 353 f. — ²⁸) Stokes: Wayside Crosses in Cambridge, Proceedings of the Cambridge Antiquarian Society, LXVIII, 1917, 22—33. — ²⁹) Om Byens Kag, Hugo Matthiessen: De Kagstrøgne, 1919, 48—64. — ³⁰) Aymer Wallance: Old Crosses and Lychgates, London 1920, 125—157. — ³¹) Maurer, I 359 f.; Grimm: Deutsche Rechtsaltertümer, 4. Ausg., I 212 f., 238; H. G. Gengler: Deutsche Stadtrechts-Alttertümer, 1882, 122. — ³²) Holbæk Stadsret, Indledn. og Art. 1. (Kolderup Rosenvinge: Gl. d. Love V 188). — ³³) Resens Atlas Danicus, Planerne over *Slangerup*, *Kalundborg*, *Horsens*, *Odense* og *Vordingborg*. — ³⁴) Mittheilungen d. Gesellschaft für Kieler Stadtgesch. III, 1881, 65. — ³⁵) Kr. Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder, 176 I. — ³⁶) Resens Plan over *Slangerup* (vgl. Bibl. Uldall. fol., 186); Alfred E. Nielsen: *Slangerup*, 1921, 48. — ³⁷) Bagerskamlerne nævnes i Riber Ret Art. 113 (Kold. Rosenv. V 260 f.). 1263 omtales „Kiødtmagerschamel“ i *Ribe* (Scriptores rer. Danicar. VIII 239). „Fiskekamlerne“ paa Torvegade i *Slagelse* nævnes 1434 (Erslev: Repertor. Nr. 6680) og 1464 (Æld. danske Arkivregistr. IV 246). — ³⁸) Helsingør Tingbog 15. Jan. 1611. — ³⁹) Køge Raadstuebog 17. Nov. 1641.

— ⁴⁰⁾ H. G. Gengler anf. St. 137. — ⁴¹⁾ Gaedeckens: *Histor. Topogr. d. Freien u. Hansestadt Hamburg*, 1880, 27. — ⁴²⁾ Kinch: *Ribe Bys Historie II* 573 f. — ⁴³⁾ Skrangen i *Randers* omtales i *Kæmnerregnskaberne* 1586, p. 167, 1597, p. 139. Om *Kødskranken* i *Odense*, hvortil al *Slagternes Kødudsalg* 1636 henvises, se *Engelstoft: Odense Bys Hist.*, 2. Udg., 258, samt *Aabent Brev af 25. Okt. 1636* (*Secher: Corpus constitut. Dan. IV* 676). — ⁴⁴⁾ H. Dubrulle: *Cambrai à la fin du moyen-âge*, 1903, 209. — ⁴⁵⁾ A. U. Isberg: *Anteckningar om Malmö stad*, 1876, 48 f. *Magistraten i Køge* forbyder 1641 *Boder* at staa paa *Torvet* længere „end som *Torv* holdes“ (*Køge Raadstuebog* 17. Nov. 1641). — ⁴⁶⁾ Below: *Das ältere deutsche Städtewesen u. Bürgertum*, *Monogr. zur Weltgesch. VI* 42; A. Franklin: *La vie privée d'autrefois. Comment on devenait patron*, Paris 1889, p. 103. *Guldsmedene* skal „sidde fore aabne *Vinduer*, saa hver *Mand* kan se, hvis han handler“, hedder det i den *Københavnske Reces* 1537, Art. 22 (*Kold. Rosenvinge: Gl. danske Love IV* 185). — ⁴⁷⁾ Denne *Antagelse* støtter jeg ej alene paa *Karréens* langstrakte *Form*, ringe *Dybde* og stærkt *indknebnede*, *kælderagtige Gaardsrum*, men tillige paa følgende *Kildested*. 1481 nævnes i *Aalborg* en *Jord* og et *Hus* i *Budolfi Sogn* „*Norden* fra *Torvet*, næst *Østen* til den *Gaard*, *Peder Nielsen* nu *iboede*, fra *Herrestrædet* og saa *nør* ned til *Planken*“ (*Lindbæk og Stemann: De danske Helligaandsklostre, Diplomatar.*, S. 66). Det synes heraf at fremgaa, at *nuværende Adelgade* og *Byens Gammelortv* har stødt direkte sammen og ikke været delt — som nu — af en *mellemliggende Husrække*. Ogsaa enkelte af de om *Gammelortv* i *København* lejrede *Gader* synes det at gælde, at *oprindelige Bodrækker*, *Klæde-*, *Salt-* og *Suderboder*, er omformede til *Købsthuse* (*O. Nielsen: Københavns Hist. og Beskriv. I* 136 ff). Om *tilsvarende Forhold* i *Tyskland* se *Maurer* anf. St. II 122 ff. — ⁴⁸⁾ *Carstens: Die Stadt Tondern*, 1861, 57; A. Sach: *Gesch. d. St. Schleswig*, 1875, 54, 168. — ⁴⁹⁾ Kinch II 574. — ⁵⁰⁾ *Aalborg Kæmnerregnskab for Budolfi Sogn*, 1592, 1594, 1598, 1602. — ⁵¹⁾ *Helsingør Kæmnerregnskab* 1566, 1571, 1574, 1589, 1608. Det bekendtgøres 1594 paa *Tinge*, at man hos *Kæmneren* kunde leje sig en *Plads* paa *Torvet* under det dér opførte *Skur* (*Helsingør Tingbog* 13. Aug. 1594). 1631 bygges en *Slagterbod* af *Tømmer*, *Deller* og *Lægter* (do. 24. Okt. 1631). — ⁵²⁾ G. Espinas: *La vie urbaine de Douai etc.*, 1913, II 235. — ⁵³⁾ *Helsingør Tingbog* 3. Marts 1567. — ⁵⁴⁾ *Helsingør Kæmnerregnskaber* 1583—84. — ⁵⁵⁾ C. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen II*

121, 218, 227, 234, 264, 422. — ⁵⁶) C. Enlart: Manuel d'archéologie Franç. II 303, 334 ff.; Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture Française du XIe au XVIe siècle, T. VI 89 f.; H. Preuss: Die Entwicklung des deutschen Städtewesens, 1906, I 51; Hegel: Städte u. Gilden II, 1891, 255; O. Stiehl: Der Wohnbau des Mittelalters (Handb. d. Architektur 2. Th. IV, 2, S. 182). — ⁵⁷) O. Doering: Deutschlands mittelalt. Kunstdenkmäler als Geschichtsquelle, 1910, 206 ff. — ⁵⁸) A. Säch, 168. — ⁵⁹) Malmø Kæmnerregnskab 1517—18. „Item 3 M. 6 Sk. af Bagerboderne under Raadhuset“ (Jeg skylder Prof. Dr. Lauritz Weibull, Lund, Tak for elskværdigt Udlaan af en Afskrift af disse Kæmnerregnskaber). — ⁶⁰) Køge Kæmnerregnskaber 1617. — ⁶¹) „Givet Drageren for den Brødbod, som stander sønden op til Raadhuset, at flytte i Pinsemarkedet, 4 Sk.“ (Aalborg Kæmnerr. for Budolfi Sogn 1592). Byen nød Indtægt af 23 Lejere af Brødboderne, 9 af Bagerboderne (do. 1598). Ogsaa Kødboder nævnes. Las Pedersøn faar 6 Sk., for han om Natten vogted ved Kødboderne, at der ikke skulde lægges Skarn, udi 3 Nætter (do. 1602). — ⁶²) Kinch I 553 f.; O. Nielsen: Kbhavns Hist. og Beskriv. I 85. I Helsingør fandtes Vejerboden paa Hj. af St. Anna- og Stengade (Helsingør Tingbog 30. Juni 1567, samt Resens Plan), i Køge var den paa Raadhuset (Køge Kæmnerr. 1632), i Korsør ved Siden af det (Resens Plan). I Næstved Bys Inventar nævnes 2 Stangvægte, en liden og en stor, 1 Salttønde med Jærngjorde omkring, samt i Vejerhuset 1 Skaalvægt med 26 $\frac{1}{2}$ Lp., 4 Skp. Kobbervægte, 1 Kobberskæppe, 12 Skp. Jern (Inventar i Næstved Kæmnerregnsk. 1637). — ⁶³) A. Franklin: La vie privée d'autrefois. Les médicaments, Paris 1891, 58 f. — ⁶⁴) E. von Künzberg: Über die Strafe des Steintragens (Untersuch. zur deutschen Staats- u. Rechtsgesch., herausgeg. v. O. Gierke, 91. H., 1907), S. 3. — ⁶⁵) Do. 43; A. Stopford Green II 28; G. Espinas II 130; Gengler, 172; F. Lennel: Calais au moyen-âge, Calais 1909, 203. — ⁶⁶) 1567 bekendtgøres i Helsingør, at da Vejerboden mod Torvet nu er færdig, maa ingen veje andet Steds enten ved Lispund, hele eller halve Stene, Tønder Ø1, Smør eller anden saadan Vægt (Helsingør Tingbog 30. Juni 1567). Samme Aar klagedes der over, at fremmede Købmænd fra Rostock o. a. St. blev liggende i Byen og udsolgte deres Varer „ved Stene og udi andre Maader“ (Hels. Tingb. 3. Febr. 1567). — ⁶⁷) Københavns Kæmnerregnskab 1610—11, Rigsark. 1439 ophængtes der flere Steder i Frankfurt a. M. Brødvægte, hvor Folk kunde kontrollere det købte Brød (Kriegk.: Deutsch. Bürgerthum im Mittel-

alter, 1868, 394). I Stettin var en Raadhustjener opstillet paa Torvedagene ved Slagterskrangen for at hjælpe Folk med at afveje det købte Kød (Baltische Studien XXXIV 211 f.). — ⁶⁸) I Rostock Museum opbevares Stadens gl. prægtige Normalmaal af Malm fra 1330, et til Salt, et til Havre og et til Humle. *Ribe* Bys Kobbermaal nævnes i 16. Aarh. (Kinch II 694), i *Næstved* Byens Kobberskæppe (*Næstved Raadstuebog* 18 Jan. 1598). I *Helsingør* anskaffes 1591—2 13 Stkr. Maaletønder, samt 1 Byens Brænde, og Tyge Snedker betales for at brænde de 13 Tønder dermed (*Helsingør Kæmnerr.* 1591—2). „Givet Hans Christensen Raadmand for en Kobberpote, $\frac{1}{2}$ Pot og 1 Pægl, han lod støbe og ligne efter Københavns Bysmaal, som her paa Raadhuset blev ophængte, 7 Dr.“, hed det 1622 i *Køge*, der ligeledes satte sig i Udgift for Lænker og Kramper at fastgøre dem med (*Køge Kæmnerregnsk.* 1622). 16. Juli 1649 betalt Claus Rotgieter for en Messing-Maalepot 2 M. (*Næstved Kæmnerr.* 1649. R. A.). — ⁶⁹) C. Enlart: *Manuel d'Archéologie Franç.* II, 1904, 336 f. — ⁷⁰) Enlart 338, Maurer III 32. — ⁷¹) Friis Edvardssøn: *Beskriv. over Schielschier Kiøbsted*, 1759, 176 f. — ⁷²) Jfr. *Zeitschrift des Harz-Vereins*, 29. Jahrg., 1896, 439; Gengler, 172. I flere tyske Byer var en Normal-Alen anbragt paa Rolandsøjlen (Doering: *Deutsche mittelalt. Kunstdenkmäler als Geschichtsquelle*, 1910, 216). — ⁷³) Chr. II verdsl. Lov 125, Chr. III's Københavnske Reces 1540, Art. 24 (Kold. Rosenvinge: *Gl. danske Love* IV 132, 210); Aabent Brev af 19. Juni 1613, Lille Reces 1615, Art. 35 (Secher: *Corpus constitut. Dan.* III 407, 447). — ⁷⁴) *Museum*, Aargang 1896, 35. — ⁷⁵) C. Klaiber: *Die Grundrissbildung der deutschen Stadt im Mittelalter*, 1912, 21 f. — ⁷⁶) Stege (F. Bojsen: *Stege Bys Bog, Kortet*); Nysted (Resens Plan); Svendborg (Johs. Olsen: *Svendborg Bys Historie*, 1919, 186 f.). — ⁷⁷) Johs. Steenstrup: *Studier over Kong Valdemars Jordebog*, 1874, 124. — ⁷⁸) C. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen* II 267, 269, 297. — ⁷⁹) *Samlinger til jydsk Hist. og Topogr.* 4 R. III 356. — ⁸⁰) *Danske Studier* 2 R. II 233; tilsvarende Forhold i *Korsør* (Kancelliets Brevbøger 24. Marts 1575, S. 594). — ⁸¹) P. Eliassen: *Kolding fra Middelalder til Nutid*, 1910, 265. — ⁸²) P. Terpager: *Ripæ cimbr.*, 1736, 45. — ⁸³) Hugo Matthiessen: *De Kagstrøgne*, 1919, 48 ff. — ⁸⁴) Samme: *Bøddel og Galgefugl*, 1910, 96 f. o. a. St. — ⁸⁵) Olai Petri: *Svenska krönika*, utg. af Klemming, 334. — ⁸⁶) Eliasen 12 f. — ⁸⁷) Hübertz: *Aktst. vedk. Aarhus* I 176 f.; Secher: *Corpus const. Dan.* I 248. — ⁸⁸) *Samling. til jydsk Hist. og Topogr.* II 120.

— ⁸⁹) Helsingør Tingbog 13. Maj 1566. — ⁹⁰) Kinch: Ribe Bys Historie II 574 f. — ⁹¹) Køge Kæmnerregnskab 1624 f. — ⁹²) Werlauff: Hist. Antegn. til Holbergs Lystspil, 1858, 61. — ⁹³) Køge Kæmnerregnskab 1624 f.; Vordingborg Kæmnerr. 1628; jfr. Rist: Fra Støvletiden, 1884, 187. — ⁹⁴) Hugo Matthiessen: Fredericia 1650—1760, 1911, 79. — ⁹⁵) P. Terpger: Ripæ cimbricæ, 1736, p. 590; Kinch II 569; Nye danske Magasin II 269. — ⁹⁶) Aalborg Kæmnerregnsk. for Budolfi Sogn. 1594, 1602. — ⁹⁷) Helsingør Tingbog 6. Juli 1579. — ⁹⁸) Kinch II 574. — ⁹⁹) Vejle Vedtægt 1631 (Danske Vider og Vedtægter II 404). — ¹⁰⁰) Skjelskør Tingbog 13. Oktob. 1617, fol. 134. — ¹⁰¹) Svendborg Vedtægt 1572 (Johs. Olsen: Svendborg Bys Historie, 1919, 164 f.); Nakskov Vedtægt 1650 (C. C. Haugner: Nakskov Købstad, 1918, 134). — ¹⁰²) Engelstoft: Odense Bys Historie, 2. Udg., 280. — ¹⁰³) Køge Kæmnerregnsk. 1637, 1639. — ¹⁰⁴) Køge Raadstuebog 6. Dec. 1637, jfr. A. Petersen: Køge Bys Hist., 147. — ¹⁰⁵) Københavns Diplomatar. I 590. — ¹⁰⁶) do. VII 456. — ¹⁰⁷) Histor. Tidsskrift 4 R. IV 361 f. — ¹⁰⁸) Heinemann: Der Richter u. die Rechtspflege in der deutschen Vergangenheit, Monogr. zur d. Kulturgesch. IV, S. 114. — ¹⁰⁹) Helsingør Tingbog 26. Juli 1568. — ¹¹⁰) Bircherods Dagbøger, udg. af Molbech, S. 278. — ¹¹¹) Lacroix: Moeurs, usages et costumes au moyen-âge et à l'époque de la Renaissance, 1871, p. 438; Fournel: Les rues du vieux Paris, 1879, 316; Chérueil: Dictionnaire hist. des institutions, mœurs et coutumes de la France (6. édit.) I p. 88. — ¹¹²) A. Franklin: Dictionnaire hist. des arts, métiers et professions exercés dans Paris, 1906, 383. — ¹¹³) Mémoires de la société archéologique de Touraine, XLVII, 1908, p. 280 f., 290. Jfr. E. Desplanque: Les infames dans l'ancien droit Rousillonnais, 1893, 76 f. — ¹¹⁴) E. Maugis: Recherches sur les transformations du régime pol. et social de la ville d'Amiens, 1906, 319. — ¹¹⁵) Ch. Desmaze: Les pénalités anciennes. Supplice, prison et grace en France, 1866, 186. — ¹¹⁶) Hugo Matthiessen: Bøddel og Galgefugl, 1910, 43 f. — ¹¹⁷) Vedtægt 1609 (Danske Vider og Vedtægter III 349 f.). — ¹¹⁸) Saml. til jydsk Hist. og Topogr. II 149. — ¹¹⁹) Kinch II 685. — ¹²⁰) A. Sach, 134. — ¹²¹) P. Eliassen: Kolding, 273. — ¹²²) Helsingør Kæmnerregnskab 1607. I *Malmø* maatte senere „Stättaregubberna“ under Stoderkongens Kommando feje Stortorvet (A. U. Isberg: Bilder från det gamla Malmø, 1898, 198). — ¹²³) I *Randers* lønnedes en særlig „Torrefeiger“ (Randers Kæmnerregnsk. 1592), i *Odense* betaltes 3 M. for 3 Vogne, „som aag Møg af Flakhaven og af det nye Torv“ (Odense

Kæmnerr. 1606 f.), i *Aalborg* paalagdes det 1542 Høkerskerne at feje og renholde deres Stadepladser hver Lørdag (Saml. til jydsk Hist. og Topogr. II 119 f.), en Udvej man ogsaa kendte i Udlandet (G. Espinas: *La vie urbaine de Douai* II 235). Om Møgdyngerne paa *Kalundborg* Torv, Hugo Matthiessen: *Gamle Gader*, 1917, 67 f. — ¹²⁴) P. Eliassen: *Kolding*, 273. — ¹²⁵) Friis Edvardssøn: *Underretning om Schjelschiør*, 1759, 122. — ¹²⁶) *Kinch* II 684 f. — ¹²⁷) *Køge Kæmnerregnsk.* 1639. — ¹²⁸) *Køge Raadstuebog* 16. Nov. 1641, 17. Nov. 1641. 1643 straffes 3 ulydige med den „spanske Tønde“ (A. Petersen: *Køge Bys Historie* II, 1888, 89). — ¹²⁹) Hugo Matthiessen: *Gamle Gader*, 67. — ¹³⁰) *Slangerup Kæmnerregnskaber* 1612 og 1615. R. A.

Kapitel V. Bykærnen brister.

¹) Brev til Borgm. og Raad i *Kolding* 26. Juni 1581. *Jydske Tegn.* fol. 274. — ²) I flere tyske Byer er endnu bevaret middelalderlige Huse langs Torvet helt indbyggede af en senere ydre Skal af Bygninger (O. Doering: *Deutschlands mittelalterl. Kunstdenkm. als Geschichtsquelle*, 1910, 211 f.). Jfr. ogsaa Meurer, 90 f. — ³) Hugo Preuss: *Die Entwicklung des deutsch. Städtewesens*, I, 1906, 31. — ⁴) Alfred Püschel: *Das Anwachsen der deutschen Städte in der Zeit der mittelalterl. Kolonialbewegung*, Berlin 1910, 209 ff. — ⁵) Victor Fris: *Histoire de Gand, Bruxelles* 1913, 44. — ⁶) Ret tidligt synes Købstæderne at have lukket sig inde bag et Bælte af Volde, Planker og Grave. Ligesom det i Mellemeuropa er Faren for Normanner og Ungarer, som i 10—11 Aarh. giver Stødet til Anlæg af Bybefæstninger (Walter Gerlach: *Die Entstehungszeit der Stadtbefestigungen in Deutschland*, 1913, *Leipziger hist. Abhandl.* XXXIV), har uden Tvivl Vendernes Overfald øvet samme Virkning herhjemme. Byen *Slesvigs* Befæstning skyldes saaledes uden Tvivl Knud Lavard (Sach: *Gesch. der St. Schleswig*, 1875, 46 ff.). Allerede i Absalons Dage synes Byen København at have været befæstet, idet Saxo fortæller, hvorledes Sørovernes afhuggede Hoveder sattes paa Stager udenfor Muren om Absalons By (*urbs absalonica*). Ogsaa de indre Uroligheder i 12. Aarh. bidrog deres til Udviklingen. Svend Grathe lod saaledes i 1150erne baade *Roskilde* og *Viborg* omgive af Fæstningsværker (*Scriptor. rer. Danicar.* II 220 f., 372). *Ribe*, som sikkert forhen dækkedes af et Plankehegn, begynde 1201 at bygge Mure (*Ribe Ret*, Art. 102). — ⁷) De Grænser for Byvolden om *Roskilde*, Jacob Kornerup (*Roskilde i gl. Dage*) har op-ridset, synes i det hele og store at ligge fast, idet Nationalmuseet i de

senere Aar under Grundudgravninger har haft Lejlighed til at undersøge Snit af Gravenes Profil paa de 3 Sider af Byen. — ⁸⁾ Hugo Matthiessen: Gamle Gader, 1917, 14 ff. — ⁹⁾ Franz Meurer, 90 f. — ¹⁰⁾ Chr. II's verdsl. Lov, Art. 86 (Kold. Rosenvinge IV 116). — ¹¹⁾ Peder Smed og Adser Bonde, udg. af Svend Grundtvig, 1880. — ¹²⁾ Hugo Matthiessen: Gl. Gader, 1917, 115 f. — ¹³⁾ Alf. Püschel anf. Skrift. — ¹⁴⁾ Kinch: Ribe Bys Historie I 509. — ¹⁵⁾ Alfred Franklin: Etude historique et topographique sur le plan de Paris de 1540, 1869, 237. — ¹⁶⁾ H. G. Gengler: Deutsche Stadtrechtsaltertümer, 1882, 197 ff. — ¹⁷⁾ do. 200; P. Lacroix: Moeurs, usages et costumes au moyen âge etc., 438; L. Maeterlinck: Le genre satirique, fantastique et licencieux dans la sculpture Flamande et Wallonne, Paris 1910, 208; Odense Planen hos Braunius (Theatrum urbium) viser Kagen anbragt paa Fisketorvet (jfr. Engelstoft: Odense Bys Hist., 2. Udg. 1880, 138). — ¹⁸⁾ Kinch I 519. — ¹⁹⁾ O. Nielsen: Kbhavns Hist. og Beskriv. I 144 f., IV 165 f. — ²⁰⁾ Engelstoft, 138. — ²¹⁾ P. Eliassen: Kolding, 1910, 247. — ²²⁾ A. Sach: Gesch. der Stadt Schleswig, 1875, 140, 168. — ²³⁾ Vedtægt 1609 (Danske Vider og Vedtægter III 349 f.). — ²⁴⁾ Johs. Olsen: Svendborg Bys Hist. 1919, 38, 425, 319. — ²⁵⁾ Faaborg gl. Bysbog 1594, 1597, 1623 (Odense Landsarkiv). — ²⁶⁾ Helsingør Tingbøger 18. Febr., 20. Maj 1566, 11. Dec. 1570, 8. Juli. 1588. — ²⁷⁾ Helsingør Kæmnerregnskaber 1607. — ²⁸⁾ H. G. Gengler: Deutsche Stadtrechtsaltertümer, 1882, 185 ff. — ²⁹⁾ L. Warnkönig: Flandrische Staats- u. Rechtsgeschichte II Urkunden, 146. — ³⁰⁾ R. Häpke: Brügges Entwicklung zum mittelalterl. Weltmacht, 1908, 78, 123 f. — ³¹⁾ Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 256. — ³²⁾ Kinch I 645 ff. — ³³⁾ Randers Byfogedregnskaber 1599—1600, R. A. — ³⁴⁾ Holstebro Byfogedregnskaber 1646—7. R. A. — ³⁵⁾ Kinch I 648. — ³⁶⁾ Historisk Aarbog for Sorø Amt V, 1916, 45 f., Kalkars Ordbog V 433. — ³⁷⁾ Koppmann: Kämmereirechnungen der St. Hamburg I, Einl. LXXIV; Gaedechens: Histor. Topogr. d. Freien u. Hansestadt Hamburg, 1880, 47. — ³⁸⁾ Gengler, 188 f. — ³⁹⁾ Kinch I 536. — ⁴⁰⁾ Jac. Kornerup: Roskilde i gl. Dage, 143. Kornerups Antagelse af dette Torv som Byens opr. Hovedtorv er, som foran paavist, urigtig. — ⁴¹⁾ Kr. Erslev: Repertorium Nr. 7244. — ⁴²⁾ Hugo Matthiessen: Gamle Gader, 1917, 89, 145. Hästtorget i Söderköping laa endnu 1817 udenfor Tullporten (Sigurd Erixon: Söderköping, S. XII, Gamla Svenska Städer VI). — ⁴³⁾ O. Staggemeier: Jordebog for Nyborg Købstad II, 1893,

21. — ⁴⁴) Pontoppidan : Danske Atlas V 442. — ⁴⁵) Aabent Brev 15. Dec. 1581 (Secher : Corpus const. Dan. II 230 f.) — ⁴⁶) Engelstoft, 197. — ⁴⁷) C. Klaiber : Die Grundrissbild. d. deutsch. Stadt im Mittelalter, 1912, 28; A. Hoenig : Deutscher Städtebau in Böhmen, 1921, 95. Karakteristisk af Form er ogsaa Hestetorvet i *Slesvig*, der opstod paa gl Kirketomter (Sach : Gesch. d. Stadt Schleswig, 66). — ⁴⁸) O. Nielsen : Kbhavns Hist. og Beskr. IV 164 f. — ⁴⁹) Hugo Matthiessen : Gamle Gader, 1917, 97. — ⁵⁰) Skidentorve fandtes f. Eks. forhen ved Søndergade i *Sæby* (Kort 1823, R. A. Kortsaml. Nr. 331), samt indenfor Nørreport i *København*. — ⁵¹) Resen (Uldall fol., 186, II), Jac. Kornerup anf. St. 15, 237. — ⁵²) Fundberetning af Jac. Kornerup, 1. Maj 1895 (Nationalmuseets Arkiv). — ⁵³) Pontoppidan : Danske Atlas V 940. — ⁵⁴) Kancelliets Brevb. 29. Jan. 1553, S. 213; Listov : Nestved Kjøbstad i Middelalderen (Herlufsholm Skoleprogram 1872), S. 23; samt mundtlige Meddelelser paa Stedet. — ⁵⁵) Saml. til jydsk Hist. og Top. 3. R. III 253, 258; Stadtfeld : Chorogr. og oekon. Beskriv. over Randers Kjøbstad, 1804, 146 f. Kirken kaldtes ogsaa Sct. Peders, rimeligvis har den været indviet til baade denne Helgen og Jomfru Maria; thi om 2 forskellige Kirker kan der næppe blive Tale. Dens ejendommelige Ruiner fremdroges 1905 i Grunden til Hjørneejendommen ved Nørregade (Fotografier og Fundberetning af F. Uldall i Nationalmuseets Arkiv). — ⁵⁶) Pontoppidan : Danske Atlas IV 129; O. Fabricius : Horsens Historie og Beskriv., 1879, 14, 134 ff., 182. Denne Forfatter har sikkert Ret i at opfatte Sct. Ibs og Vor Frue Kirke i Horsens som en og samme. Ganske vist har Johs. Mallings (Aarb. for Aarhus Stift, 1911, 37—49) søgt at vise, at Vor Frue har været en Kirke for sig, men topografisk bliver der her ved Torvet ingen Plads for den, og de Grundudgravninger, som indtil nu er gjort i dets Nærhed, har ikke bekræftet Antagelsen om, at den skulde ligge her. Sandsynligvis er Sognekirken i Horsens derfor et nyt til de i Forvejen saare mange Eksempler paa, at Kirken har været viet baade Vor Frue og en anden Helgen, og derfor baaret Navn efter begge. — ⁵⁷) Chr. Villads Christensen : Nykøbing paa Mors, 1902, 183 f. — ⁵⁸) Danske Atlas V 436. — ⁵⁹) Nyrop : Danmarks Gilde- og Lavsskraer II 407 f. 2 Gaarde, som rentede til Frue Sognepræst, nævnes ved Slutn. af 16. Aarh. „slet afbrudte til Byens Torv“ (M. Jacob Madsens Visitatsbog, udg. af Crone, 1853, 203). At Torvet kunstigt er dannet som et Plateau i Bakkens Side viser de mægtige Fyldlag, som er væltet ud over Grundene Sonden for. Af en Indberetning af Museumsinspektør Johs. Olsen ved

Svendborg Amts Museum til Nationalmuseet ¹⁸/₁₁ 1920 fremgaar det saaledes, at der fandtes indtil 6 Meter dybe Fyldlag ved en Grundudgravning paa Matr. Nr. 448. — ⁶⁰) A. U. Isberg: Anteckningar om Malmö stad, 1876, 46 ff. — ⁶¹) Ursin: Stiftstaden Viborg, 1849, 6, Kancell. Brevb. 20 Maj 1584, S. 84; 1832 fremdroges Sct. Hans Kirkes Fundamenter paa Nytorv (Opmaal. af Chr. Gullev i Nationalmuseets Arkiv, jfr. Saml. til jydsk Hist. og Top. II 97 f.). — ⁶²) Engelsestoft: Odense Bys Hist., 2. Udg., 144 ff., 181, 191, 196; Aabent Brev 15. Dec. 1581, Secher II, 230 f. Om Udgravn. af de sparsomme Rester af Albani Kirke ved Torvets Sydside, Beretn. og Opmaal. i Nationalmuseets Arkiv. — ⁶³) Kancelliets Brevbøger 1556—60, 449; Kinch I 519. — ⁶⁴) O. Staggemeier I, 3. — ⁶⁵) P. Eliassen, 247 f., Kanc. Brevb. 26. Juni 1581, S. 311. — ⁶⁶) O. Nielsen: Kbhvns Hist. IV 362 f. — ⁶⁷) Saml. til jydsk Hist. og Top. 2. R. IV 173 f. Ogsaa i de følgende Aarhundreder fortsattes Indrettelsen af Torve i de Byer, som ikke kom med i første Omgang. *Helsingør* benyttede saaledes en Brand til at faa sit nuværende Torv indrettet 1691 (M. C. Arnholtz: Bidr. til Helsingørs Hist., 1866, 30). Ogsaa i *Skanderborg* gav en større Brand 1746 Anledning til Torvets Udlæggelse (Aarb. udg. af hist. Samf. for Aarhus Stift, I, 1908, 37). St. Clemens-Torvet i *Aarhus* indrettedes i 18. Aarh. (Hoffmeyer: Bl. af Aarhus Bys Hist. I 216), Torvet i *Æbeltoft* 1783 (Bøttiger, 227). — ⁶⁸) Friis Edvardssøn: Underr. om Schielschiør, 1759, 121 f. — ⁶⁹) Danske Lov III, 13, 26. — ⁷⁰) Danske Atlas VI 679. — ⁷¹) Haugner: Nakskov Købstads Historie, 1919, 195. — ⁷²) Kancelli Promem. 8. Nov. 1783. Allerede i 16. Aarh. og muligvis tidligere var den største Del af nuværende Torv indrettet, medens det gl. Trekanttorv foran Kirken brugtes som Ting. — ⁷³) Kancelli Prom. 31. Marts 1812, 24. Juli 1813. — ⁷⁴) Danske Atlas V 953. — ⁷⁵) A. Kall Rasmussen: Hist. top. Efterretn. om Musse Herred I 323. — ⁷⁶) Haugner, 149; I. I. F. Friis: Mindeblade om Nakskovs Fortid, 1852, 115. — ⁷⁷) Johs. Olsen: Svendborg Bys Hist., 1919, 189. — ⁷⁸) Kbh. Reces 1537, Art. 23 (Kold. Rosenvinge IV 185). — ⁷⁹) R. Nyerup: Kjøbenhavns Beskriv., 1800, 596 ff. — ⁸⁰) H. Callisen: Fysisk-medizinske Betragt. over Kbhavn I, 1807, 217 f. — ⁸¹) Nyerup, 355. — ⁸²) F. Thaarup: Journal og Haandbog for Kjøbenhavnere I, 1797, 370 f. — ⁸³) A. Franklin: La vie privée d'autrefois. L'hygiène, 195 ff. — ⁸⁴) Chr. Villads Christensen: Begravelseskikke og Kirkegaardsforhold i Kbh., Festskrift om Vestre Kirkegaard, 1920, 50 ff. — ⁸⁵) C. Klitgaard: Aalborg Handelsstands Hist. 1431—1913, 149.

KØBSTAD-REGISTER

(Danmark med Sønderjylland og Skaane)

- Aabenraa 38, 66.
Aakirkeby 68.
Aalborg 11 f., 14, 18, 83 ff., 90,
93, 97, 108, 113, 119, 124, 127,
139 f., 143.
Aarhus 44, 53—56, 65, 68, 87,
97, 108, 124, 129, 134, 146.
Assens 68, 73, 76 f., 102, 119,
133, 138.
Bogense 76.
Faaborg 110, 136.
Flensborg 81, 93, 104, 107, 127,
130.
Fredericia 91.
Grenaa 62 f., 66, 124, 134.
Haderslev 24, 60, 62 f., 66, 104,
106, 126.
Halmstad 27, 129.
Helsingborg 16.
Helsingør 9, 12 f., 16, 18, 75 f.,
80, 84, 86, 90, 93 f., 98, 104 f.,
110 f., 137, 139 ff., 146.
Hjørring 44.
Hobro 136 f.
Holbæk 56—60, 62, 66, 68, 79,
106, 137.
Holstebro 24, 69 f., 112 f., 138,
145.
Horsens 36, 44, 116 f., 127, 138.
Husum 10.
- Kalundborg 48, 51 ff., 68, 120,
128, 138, 143.
Kjerteminde 39, 68.
Kolding 90, 98, 110 f., 118 f.,
127, 138.
Korsør 39, 66, 124, 140.
København 10, 13; 15, 17, 29,
38, 48, 50 f., 72, 74, 76, 86 ff.,
91, 94 f., 97, 102 f., 110, 114,
119, 121 ff., 126, 129 f., 137,
139, 143, 145.
Køge 13, 64, 69, 80, 85, 91, 94,
98, 102, 127 f., 139 ff.
Laholm 129.
Lemvig 66, 69, 124, 135.
Lund 38, 44, 71, 74, 80, 106.
Malmø 15, 82, 85, 117, 142.
Mariager 37 f., 113, 137.
Maribo 66, 87, 120, 135 f.
Middelfart 66.
Nakskov 67 f., 76, 102, 119 f.,
138.
Nibe 108.
Nyborg 67, 88, 113, 118, 135,
137.
Nykøbing, Falster, 136 f. — Mors,
66, 116. — Sjæll., 68, 120, 135.
Nysted 87, 136.
Næstved 35 f., 38, 44, 66, 106,
113, 115, 127, 131, 140 f.

- Nørresundby 129.
- Odense 18, 28, 38, 40 f., 44, 94,
110, 113, 118, 123 f., 127, 136
—39, 142, 144.
- Præstø 68, 135.
- Randers 20, 24 f., 28, 34 f., 44,
97, 102, 106, 108, 110, 112,
116, 127, 139, 142, 145.
- Ribe 9, 18, 33 f., 44, 72, 74, 76,
81, 84, 86, 89, 92, 97 f., 102,
108—13, 118, 124, 127, 130,
138, 141, 143.
- Ringkøbing 66, 127, 135, 138.
- Ringsted 38, 41, 44, 76, 131.
- Roskilde 7, 31—34, 38, 44, 74,
102, 104, 106, 113 ff., 130, 143.
- Rudkøbing 39, 68.
- Rødby 123.
- Sakskøbing 60 ff., 65 f., 76.
- Skanderborg 146.
- Skånør 132.
- Skive 136 f.
- Skjelskør 87, 93, 98, 102, 119,
127.
- Slagelse 34, 44, 75 f., 112, 121,
129, 138.
- Slangerup 79 f., 99, 113, 138.
- Slesvig 12, 44, 72, 84 f., 97 f.,
110, 126, 143, 145.
- Stege 39, 87, 102.
- Storehedinge 136.
- Stubbekøbing 69, 138.
- Svendborg 87, 110, 116, 120, 127,
138, 145 f.
- Sæby 39, 76, 145.
- Sønderborg 38 f.
- Thisted 113, 116.
- Tønder 84.
- Varde 24, 44.
- Vejle 14, 93, 115, 120, 127, 137 f.
- Viborg 28, 40, 44, 102, 106, 108,
113, 117 f., 124, 127, 136, 143.
- Vordingborg 67, 135, 138.
- Ystad 9, 87.
- Æbeltoft 37, 146.
-

GYLDENDALSKE
BOGHADEL

GYLDENDALS FORLAGSTRYKKERI
KJØBENHAVN